

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ

Ч:9

ПАРИЖ

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

З МІСТ :

Ілько Борщак: Україна в Парижі. Францішек Духінський (701). — **Степан Килимник:** Історична пам'ятка XVI-XVII ст. на Україні (Церква св. Миколая в с. Якушинцях, на Вінниччині) (710). — **В. Сенютович-Бережний:** Гетьманська родина Виговських (720). — **К.-У. Фальк:** До назв Дніпровських порогів у Константина Багрянородного (722). — **Ілько Борщак:** Сучасна українська літературна мова (726). — **Б. Крупницький:** Мої спогади про В. Петрова (730). — **Ілько Борщак:** 29 травня 1453 року (737). — **Д. Олячин:** Україніка в Штутгарті. Два рукописи до української історії XVII-XVIII ст. (740). — **Н. Д.:** З моїх спогадів про М. Грушевського (744). — Історична справа — Енциклопедія українознавства (747). — **М. Павленко-Луців:** Іван Білик як літературний критик (758). — Спогади «вічного революціонера» (761). — Еміль Золя (765). — Франко-українські річниці 1953 року (768). — **Документи:** Невидані листи Миколи Зерова до Василя Чапленка (769). — **Забуті сторінки:** П. Кулиш до О. Кониського (780). — **Про загалих:** о. Тит Галущинський (782). — **З жалобної картки:** Поль Ляббе (782); Сергій Сватиков (782); Анрі Гозер (782); Жорж Бльондель (783); Еміль Ріпер (783); Анрі Мальо (783); Абат Даніель Берже (783); Марія Міцкевич (783); Володимир Сікевич (783); Христина Потоцька (783). — **Науково-культурна хроніка:** Берестейська унія і східня політика Святого Престолу в кінці XVI ст. (Доповідь О. Галецького) (784). — Станислав Кот (785). — Владика Іван Бучко в Державній школі східних мов (786). — Шістдесятліття В. Мудрого (786). — Наші відгуки (788). — **Огляд і рецензії** (791). — Наше листування (794). — **Україніка** (796*). — Надіслане до Редакції (796*).

Передруковувати матеріали з "України" дозволяється, але з зазначенням джерела.

Редактування цього збірника закінчено 31 липня 1953 року.

«УКРАЇНА»

Українські збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних науковців. Виходять двічі на рік.
Ціна емого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; в Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

Прес-редактор «України» в ЗДА: М. Ннатишиак, c/o Ing. R. Kosyk,
24 Sellin Street, Rochester N.Y. U.S.A.

S O M M A I R E :

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. François Duchinski (701). — **S. Kulymynek:** Un monument historique d'Ukraine du XVI-XVIIe siècle (L'église St. Nicolas du village Jakouchyntsi, de la région de Vinnitsa) (710). — **V. Senioutovitch-Berejnyj:** La famille de l'Hetman Vykhovskyj (720). — **K.-U. Falk:** Les noms des cataractes du Dniepr chez Constantin Porphyrogénète (722). — **E. Borschak:** La langue littéraire ukrainienne d'aujourd'hui (726). — **B. Kroupnyckyj:** Mes souvenirs sur V. Petrov (730). — **E. Borschak:** 29 mai 1453 (737). — **D. Oljantchin:** Ucrainica à Stuttgart. Deux manuscrits relatifs à l'histoire de l'Ukraine du XVIIe-XIIIe siècle (740). — **N. D.:** Quelques souvenirs sur M. Hrouchevskyj (744). — Un fait historique: L'Encyclopédie d'études ukrainiennes (747). — **M. Pavlenko-Loutsiv:** Ivan Bilyk, critique littéraire (758). — Mémoires d'un «révolutionnaire éternel» (761). — Emile Zola (765). — Dates commémoratives franco-ukrainiennes en 1953 (768). — **Documents:** Lettres inédites de Mykola Zerov à Vasyl Tchaplenko (769). — **Pages oubliées:** Extrait des lettres de P. Koulich à O. Konyskyj (780). — **Nécrologie:** R. P. Tite Hauchtchynskyj (782); Paul Labbé (782); Serge Svatikov (782); Henri Hauser (782); Georges Blondel (783); Emile Ripert (783); Henri Malo (783); Abbé Daniel Bergey (783); Marie Mickiewicz (783); Volodymyr Sikevitch (783); Christine Potocka (783). — **Chronique:** «L'Union religieuse de Brest et la politique orientale du saint-siège à la fin du XVIe siècle» (Conférence d' O. Gallecki) (784). — Stanislas Kot, membre de la Société Savante Chevtchenko (785). — Mgr. Ivan Bucko à l'Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes (786). — Le soixantième anniversaire de V. Moudryj (786). — Nos échos (788). — Comptes rendus et analyses (791). — **Notre correspondance** (794). — **Ucrainica** (796*). — **Livres reçus** (796*).

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1953.

ЗБІРНИК ДЕВ'ЯТИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Латинський квартал

IX

ФРАНЦШЕК ДУХІНСЬКИЙ

У цьому Латинському кварталі мандрівниківі в українське минуле в Парижі не можна не згадати постаті поляка Францішка Духінського, що зробив свого часу для української справи величезну, просто неоціненну прислугу. Була це надзвичайно цікава людина, й можна лише пошкодувати, що його смерть 1893 р. не мала широкого відгомону в тодішній українській пресі. Його ім'я й сьогодні небагато говорить українському загалові, а проте кожен українець, особливо у Франції, повинен знати це ім'я і вимовляти його з глибокою пошаною.

«Киянин», як він завжди підписував свої твори, Францішек Духінський уродився 1816 р. Учився в школі кармелітів у Бердичеві та базиліянів ув Умані. Вісімнадцятилітнім хлопцем складає він у Немирові іспит на «приватного вчителя» і вчителює в польських маєтках правобережної України. Згодом переїздить до Києва, де ходить якийсь час до університету, але закінчити вищу освіту обставини йому не дозволили. Як і всі його сучасники, Духінський збирал українські народні пісні. Цей бо ревній католик і пізніший консерватор був одночасно прив'язаний до простого українського люду, серед якого він виріс. Не посідаючи справжнього наукового виховання, Духінський читав все, на що натрапляв, без усякого пляну. Але цікавився він особливо історією, де шукав доказів своїй викомбінованій концепції, що в ній змішалися й відома теорія Лелевеля про ідеалізовану початкову слов'янщину, гарячий польський патріотизм, безперечна любов до українського народу й безмежно запекла ненависть до росіян.

Ше в Україні, де він пізнав і захоплювався творами Шевченка, Духінський створив собі теорію, за якою росіяни не є слов'янами;¹⁾ єдині слов'янини, це — поляки й українці, за його термінологією, — козаки, або малороси (що останню назву, він твердив, надала українцям Росія). Скільки можна схопити політичну концепцію Духінського, він хотів, щоб

Академія наук України

1) Духінський залюбки повторював вислів Наполеона про росіян: «Пошкрябай москаля, і татарин вискоцить» («Grattez un Russe et le Tartare apparaîtra»)

ціла Україна і Литва ввійшли у федеративну Польщу. Відокремивши слухно історію домонгольської Руси й Галицько-волинської держави від новітньої історії Росії, Духінський проте включив ту історію в історію Польщі, подавши для цього, між іншим, такий доказ, як появу полян над Вислою й Дніпром, що їх він ототожнював.

Перший виступ Ф. Духінського в українській справі.

Втікши до Парижу 1846 р., Духінський здобув прихильність у тодішнього некоронованого короля польської еміграції, князя Адама Чарторийського. У своїй брошури «*Stosunki z księciem wojewodą Czartoryskim i jego rodziną — Franciszka Kijowianina D.*», (Париж, 1892), Духінський оповів, що якраз його перший виступ у Парижі в українській справі наблизив його до князя Чарторийського. Як новоприбулий чужинець Духінський опинився в бюрі одного з директорів французького міністерства внутрішніх справ, де почув від роздратованого урядовця: «Ви твердите, що київські росіяни хочуть відірватися від Москви? Але Франція не може тримати в себе бунтівників російських, досить маємо з польськими». На це Духінський почав з запалом з'ясовувати дирекtorovі різницю між українцями й «москалями» та розповів про переслідування українців і, зокрема, уніятів. Директор зацікавився цими поясненнями й з увагою вислухав нашого «Киянина», що таким чином, вже року 1846, в Парижі, підносив «прапор незалежності Малорусі».

«Я — оповідав Духінський в іншій своїй брошури «*Drugi mój XXV-letni jubileusz*» (Париж, 1885) — прожив життя в дорогій моїй батьківщині аж до втечі 1846 року, то як побожний, то як найпалкіший патріот і найспритніший шпигун у таборі найстрашнішого ворога моєї релігії і моого народу, а цим народом, однаково для мене дорогим, був і русин і поляк, бо я жив життям обох, що було мені легко, як і кожному на Русі, хто живе стихією тубільців і має за головну мету — прогнати москаля! Та сама ненависть до Москви надзвичайно полекшувала мені способи з'єднувати православних українців»...

Згадуючи надзвичайно важкі обставини, серед яких йому доводилося провадити свою працю на чужині, Духінський з гордістю міг стверджити: «Вже був готовий умерти з голоду..., але прапора моого київського, тобто незалежності Малорусі, — не зрадив!»

Духінський закликає європейські народи об'єднатися проти Москви

Опинившись в Європі, Духінський з великом запалом закликав європейські народи об'єднатися для спільної боротьби проти найменшебезпечнішого ворога Європи — Москви.

«На Дніпро! на Дніпро! до Києва, о! народи Європи; там ваша згода, бо там ото малоруси відновляють свою боротьбу в обороні своєї європейської цивілізації проти Москви, боротьбу, що її перервав тріумф царя над малорусами і над польсько-народною партією Станислава Лещинського під Полтавою 1709 року!...»

«До Києва, до Полтави, до Смоленську, о! народи Європи! Там пункт вашої згоди, вашого покою! Гукайте: Хай живуть Шевченко, Костомаров,

Куліш та інші мученики Малоруси, оборонці європейської цивілізації в Малорусі!»...

І при цьому він постійно наголошував, що тільки «незалежність Малоруси забезпечить щастя Польщі і Європі».

Статті про Україну в часописі «Trzeci Maj».

У вересні 1847 р. Духінський в своєму меморіалі до Чарторийського твердив: «Нам не слід забувати, що всі стани мешканців трьох губерній: Чернігівської, Полтавської і Харківської явно прагнуть до незалежності. Оголошене часописами ув'язнення перед кількома тижнями Куліша, громадянина і вченого, який походить з народу, що його з часу Петра Великого називають малоросами — є властиво наслідком того вияву волі Малої Руси»...

Це завдяки Духінському паризький орган Чарторийського «Trzeci Maj» перший в Європі подав вістку про Кирило-методіївців, підкреслюючи, що «Малоруський народ, забутий Європою, прагне до збереження своєї народності й незалежності, і то на підставі Переяславської угоди» (29. I. 1848).

Питанню злуки України з Москвою Духінський присвятив у «Trzeci Maj» аж до передостаннього його числа («Trzeci Maj» припинив своє існування 31 березня 1848 р.) низку статтів під заголовком «Переяславська угода»²⁾. Сьогодні, по ста роках, теж є цікаво й небезкорисно перечитати ці статті, що їх основний зміст можна коротко висловити в такий спосіб:

Не зважаючи на подібність у мові й тодіність релігії, існує відрубіність між Україною і Москвою. Натомість, не зважаючи на розпалювану царським урядом і московським духівництвом «ненависть малорусів до ляхів і єзуїтів» — існує якась таємнича духовна лучність, що завжди в'язала і в'яже козаків і поляків. Шевченко, Куліш, Білозерський та їх товариші з Кирило-методіївського Братства були в Духінського «мученики козацької-національної справи, бойовники боротьби за незалежність України», а тому «природні союзники Польщі в боротьбі з Росією». «В політичній ділянці, — продовжує Духінський — козаки, якщо хочуть і зуміють вибитися з-під Москви й створити окрему державу... не забракнє їм від Польщі підтримки й забезпечення їх незалежності»...

28 грудня 1849 р., з Царгороду, де Духінський працював як висланець Чарторийського, він твердить: «Польща, що має постати, не може мати Ірландії в племінному значенні щодо русинів (Події 1848 р. в Галичині сильно схвилювали табір Чарторийського І. Б.). Коли не хочемо, щоб русини робили революцію, то зробімо її ми, поляки, для русинів, відповідаючи на їх справедливі прагнення»...

Проект видання українського органа.

В Духінського тоді в Царгороді була виникла думка про видання українського місячника на двох аркушах і про заснування української друкарні на острові Корфу. Здійснити цей задум Духінському не пощасти-

²⁾ Пізніше Духінський повторив головні уступи з цих статтів у першій і третій частині своїх «Zasad dziedzictwa Polski i innych krajów słowiańskich i Moskwy», що з'явилися в збірнику «Pisma F. Duchińskiego», 1902, II, стор. 313-325.

тило, бо на той час у світі зайшли важливі політичні зміни, і Чарторийський не вважав за вказане видавати такий часопис. Чернетки двох перших чисел цього пляниваного українського органа свідчать про чималу редакторську працю, що її прорубив Духінський. Йому ж належить авторство девізи, що мала прикрашати часопис: Три герби — польський Орел, литовський Погонь і київський Архангел Михаїл — з гаслом «Не в силі Бог, а в правді Бог», і перед тим, навколо, польською та українською мовами: «25 мільйонів поляків, козаків (русинів) і литвинів, оточених 90 мільйонами москалів, австріяків і німців».

Повсюди, де тільки довелося Духінському мандрувати (у Франції, Італії, на Балканах, у Туреччині), іскрізь він твердив, що українці, навіть «православні», є ближчі до англійців, до португальців, до італійців, до американців, ніж до «найближчих своїх сусідів москалів, великорусів!»... (*Łzy króla Jana III-go...* Париж, 1883 р.). Газета генуезька *Il corriere mercantile*, в числі з 26 лютого 1849 р., писала, що ніколи ще Київ не був так славлений, як тепер Духінським, кому Європа, і зокрема Італія, завдячуєть вияснення справи щодо слов'янського світу і відомості про відродження малорусів.

29 вересня 1863 р., за польського повстання, син померлого вже тоді князя Адама Чарторийського Владислав сповіщав варшавський *«Жонд Народови»*, що «знаний зі своїх історичних праць п. Духінський пропонує себе, щоб поїхати до Праги й до Львова для поборювання московської пропаганди серед чехів і русинів» (A. Lewak. *Polska działalność dyplomatyczna w 1863-1864* г. Варшава, 1937 р., стор. 361).

Публіцистична діяльність Ф. Духінського за 60-их років.

Повернувшись з Близького Сходу до Парижу, Духінський розвинув там завзяту літературну діяльність, що в ній пропагував свої теорії. Поміж тодішніми французькими публікаціями Духінського згадаємо тут: *«Новгородський пам'ятник. Студії про іndo-европейські й туранські народи»* (*Le monument de Novgorod. Etudes sur les peuples indo-européens et touraniens*. 1862); Арійські й туранські народи. Хлібороби й номади. Конечність реформ у викладі історії арійських європейських і туранських народів, зокрема слов'ян і москвинів (*Peuples aryâs et Tourans. Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryâs-européens et tourans, particulièrement des Slaves et des Moscovites*. Paris, 1864, стор. LXVIII, 186); Вступ до етнології народів, що їх заличуєть до слов'ян. (*Introduction à l'ethnologie des peuples rangés au nombre des slaves*), зібитка з *«Бюлетеня антропологічного товариства»* (квітень-липень 1867 р.)...

Французькі праці інспіровані Ф. Духінським

Досить таки туманні змістом, незграбні стилем і писані поганою французькою мовою — праці Духінського ніколи не могли б зачепити не те, що широкі верстви, які ніде й ніколи не щікавляться такими «сухими» питаннями, але певно не дійшли б і до вченого світу, якби не кілька французів, що, захоплені ідеями Духінського, виклали їх у ясну й досить навіть логічну під зовнішнім оглядом систему. Всіх тих французів не можна тут перелічити (Цікавий читач знайде їх в нашому

«L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale», Paris, 1935, стор. 89-91); але мусимо згадати принаймні праці Брюлле, Вікнеля й Анрі Мартена.

Французькі праці Брюлле, Вікнеля й Анрі Мартена.

Декан природничого факультету в Діжонському університеті Брюлле (Brullé) видав у 1864 р. «Досліди над походженням арійців» (*Recherches sur les origines aryennes. Dijon*, стор. 64), де «не вагався віднести москвинів до уральських народів» (Лист Вікнеля з 3/II 1864 р. до Ф. Духінського).

Мандрівник, географ і етнограф Вікнель (Viquesnel. 1800-1867) мав цілковито заслужене на свої часи ім'я вченого, але зовсім не був знавець у слов'янських питаннях, що й зробило з нього легку здобич Духінського. 1865 р. в «Доповідях» Ліонської академії з'явилася праця Вікнеля, майже цілком присвячена українській проблемі: «Поляки, русини й литвини». Погляд на історію Руської церкви й на групу малоруських козаків» (*Les Polonais, le Ruthènes et les Lithuanians. Coup d'œil sur l'histoire de l'Eglise Ruthène, le groupe des cosaques petits-russiens. Lyon, Pincer, 1865*, стор. 91). До цього ж питання вертається Вікнель у своїй посмертній двотомовій праці, що з'явилася під спікою міністерства освіти: «Подорож по європейській Туреччині» (*Voyage dans la Turquie d'Europe. Paris, 1868*), де до України стосуються сторінки I, 458-628; II, 577-628. Слідами Духінського Вікнель твердить тут, що росіяни не є слов'яни — а азійські туранці. Більше цікаві є сьогодні для нас сторінки Вікнеля, де він залишає Духінського і висловлює власні погляди, що зрештою були поглядами його попередників французів, які цікавилися українською справою.

«Наслідком Мазепинського повстання — пише Вікнель — була руїна цього нещасного краю... Зручно поставлена справа поширення помилки про походження москвинів, що іх петербурзькому урядові вдалося видати за слов'ян, пояснюю, чому справжні моральні прагнення малоросіян та їх поривання до індоєвропейської цивілізації залишилися скованими від Західної Європи» (стор. 624). Переяславська утода — за Вікнелем — «поставила Україну супроти московських царів у таке ж становище, в якому перебували князівства Молдавщини та Волощини супроти оттоманських султанів» (стор. 626). «Навіть сьогодні козаки — закінчує Вікнель — ще зберегли свої відмінні риси... вони гірко жалують про союз їх предків з царями, бо під московською протекцією вони втратили ту політичну перевагу, що її колись мали» (стор. 627). «Теперішні мешканці Малоросії не забули, що добровільне піддання їх предків під протекцію московських царів поставило їх націю супроти цих монархів у таке ж саме становище, як румунські провінції супроти Оттоманської Порти: звідси їх цілком природне прагнення до культурної й релігійної автономії, що їм була гарантована Переяславською угодою і що її вони були несправедливо позбавлені. Якщо одного дня сприятливі обставини доведуть до відновлення Польського королівства, вони схочуть самі створити державу, незалежну і від Польщі і від Москви»... (стор. 628).

Вікнель знає, за Духінським, навіть про «Історію Русів», що на ней посилається, щоб довести, що «союз з москвинами завдав козакам найбільшої шкоди». Не зайдим буде тут додати, що «Історію Русів» Духінський вважав за «перший прояв відродження Руси як незалежного наро-

ду» і твердив, що «Історія Русів» була духовим джерелом його писань про Україну.

«Подорож по європейській Туреччині» мала передмову з-під пера французького історика Анрі Мартена (1810-1883), сьогодні справедливо забутого в наукових колах, але свого часу досить відомого — його докладна «Історія Франції» мала колись широке розповсюдження у Франції. Мартен відчував здавна симпатії до Польщі, до якої навернув його Мішле. Зрозуміло, що він з захопленням підхопив теорії Духінського про Росію, Польщу й Україну. Переказувати тут зміст головної праці Анрі Мартена «Росія і Європа» («La Russie et l'Europe», Paris, Furne, Jouvet et Cie, 1866, стор. VI, 431) нема рачії. Це ж є перелицьовання того, що ми читали вже у Духінського, кого Мартен знов заслав особисто.

3. І. 1864 р. Анрі Мартен писав до Духінського: «Справжня Європа зовсім не простягається до Уральських гір, справжня Європа кінчается на низовині Дніпра. Москвани (відкинемо називу «росіян», що не визначає, ані народу, ані раси), москвани, туранцірасою й генієм не належать до європейського суспільства... Їх слушна роль є в Азії... Доки їх не змусять поступитися в цьому пункті, доки не знищать «Заповіту Петра Великого»³⁾, заповіту такого сумного, — не буде ані миру, ані безпеки, ані ладу в Європі».

Духінський і українська справа за 60-70-их років.

Але Духінський і сам не раз тоді забирає голос в українській справі, очевидчики, постійно твердячи про прагнення українців до незалежності. 1864 року, описуючи подію, коли в наслідок протестів європейських урядів на користь Польщі, по Російській імперії прокотилася хвиля патріотичних маніфестацій, до яких прилучилися були й петербурзькі українці, Духінський звертає увагу європейському світові на цікаву подробицю: маніфестуючи на користь союзу українців з росіянами, українські провідники водночас згадували «про конечність впровадження **малоруської мови в школах їх краю** (Reuples aryuās... стор. 16). «Гоголь і Шевченко зовсім не є москалі. Вони малоруси й це вони перші, разом з найпалкішими, протестували проти московського панування в Малоросії. Вони мріяли про цілковиту незалежність цієї країни» (теж там, стор. 74).

Маючи на увазі свої власні праці й праці французів, що їх було написано за його матеріалами, Духінський міг ствердити 1885 р. в своїй паризькій брошури «Drugimój XXV°-letni jubileusz», що ціле життя два голоси керували його сумління: «один до Господа Бога: «Боже, змилуйся!», а другий до народів Європи: «на Дніпро, на Дніпро, до Києва!». «Тріумф Європи над Москвою я бачив лише тоді, коли Європа піднесе боротьбу в ім'я хреста. Бо боротьба проти Москви, щоб була тріумфуюча, повинна бути хрестоносна»... Тому Духінський так зрадів, коли почув, що в Галичині засланівалася українська католицька партія «в дусі європейської цивілізації», під проводом Юліана Лаврівського й, що «Основа» Лаврівського у Львові була (це не є зовсім точно — **I. Б.**) продовженням «Основи» П. Куліша в Петербурзі. Це якраз Духінський видрукував, за підписом «Киянин», у Львівській «Основі», що виходила 1870-1872 рр., як орган польсько-української згоди (ч. ч. 52, 55, 61-62, 65, 67, 69) статті про «Відносини язика руського до московського», що в них (в цих

3) Про так званий «Заповіт Петра Великого» див. «Україна» ч. 3, стор. 178-183.

«відносинах») Духінський добачав велике значення для всіх народів європейської цивілізації.

У ч. 18 львівської «Основи» 1872 р. Духінський подав без підпису нескінчену статтю «Відношення русинів до поляків і до москалів», що її зміст читач вже легко сам може відтворити. Це безперечно також Духінський був за автора статті, що з'явилася в ч. 19 «Основи» 1872 р. під заголовком «Письмо русинів з Цуріха по поводу Шевченкового вечера, даного Просвітою» за підписом «Русини в Цуріху». Стаття ця твердила, що хоч віддалені Альпійськими горами від земляків, русини з Цуріха відгукнулися на голос Тараса, чия пісня «всіх дітей однієї Руси-Матері пробуджує до нового життя», Тараса, що «був вояка з покликання». За згаданою статтею, Шевченко найсильніше своїми творами запротестував проти фальшування, якого допустилися вороги України, одні свідомо, інші несвідомо «поміщуючи, наприклад, історію москалів не в Москві, не в землях фінів, або чудів, але в Києві, чи в Галичі». Кінчається ця стаття закликом, щоби «нас не називали ані москалями, ані недоляшками, а тільки русинами».

За своїми статтями в «Основі» Духінський видав 1872 р., в Рапперсвіллі, в Швайцарії, вельми цікаву книжку, сьогодні несправедливо забуту, німецькою мовою, 80 сторінок, про відношення Русі до Москви й про переслідування, що їх зазнали українці після полтавської поразки. До цієї книжки ввійшли: I. Ursachen die seit der Katastrophe von Pultava 1708 (!) zur Entwicklung der ruthenischen Nationalität das Meiste beige tragen haben. II. Ansichten ruthenischer Gelehrten und Schriftsteller über die Beziehung ihres Volkes zu den Polen und den Grossrussen (Moskowitten), sowie zu den arischen und nicht arischen Völkern überhaupt. III. Über das Verhältniss der ruthenischen Sprache zur Moskowitzchen (це є переклад вже вищезгаданої статті з «Основи») IV. Gedanken und Bemerkungen über die russische Geschichte von Kavelin, Mitglied der Kaiser. Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg. Останній розділ книжки становить переклад статті, яку Духінський вмістив у «Основі», 1870 р., ч. ч. 4-8, 10-11; 21-22, 25-26, де він виклав «Мисли и замѣтки о русской истории» історика російського права Костянтина Кавеліна, що в них останній доводив відмінність українського й російського народів.

В те, що Росія може перетворитися в справжню федерацію Духінський не вірив, а щодо українців, вони, за його словами, «п'дуть туди ж, куди пішли їх батьки, не зважаючи на насильне їх відокремлення від атлантическої Європи.. тобто: злучаться з іншими народами тієї Європи» («*Lzy króla Jana III-go*»).

Польська й українська критика теорії Духінського.

Нема чого й казати тут, як мало наукові були всі теорії Духінського про слов'янщину, про походження росіян і т. ін. Читач уже зрозумів, що не «наука» керувала Духінським, а «політика». Зрештою, його «наукові» теорії дістали справедливу оцінку від самих же поляків і українців. Польський мовознавець Бодуен де Куртене стверлив, що «науковість праць п. Духінського є досить підозріла. Учений мусить прагнути лише до правди без огляду на те, чи висліди цього прагнення будуть приємні, чи неприємні» (*Z powodu jubileusza profesora Duchinińskiego, Kraków, 1886, стор. 7.*).

Знову бібліотекар польського національного музею в Рапперсвіллі, Ст. Грабський, писав, що праці Духінського «не є історичні в точному значенні слова... і не можна їх назвати методологічними... сам Духінський не посідав наукової методи історичних дослідів» (зі вступної статті «Życie i działalność literacka Franciszka Duchińskiego Kijowianina» стор. XXI-XXII, до незакінченого видання писань Духінського).

З українців найбільше поборювали теорії Духінського Костомаров, Драгоманов, Антонович. Справді, аргументація Духінського сьогодні не витримує жодної наукової критики, хоч, наприклад, його уваги про літературну мову в Русі до XIV в., про ролю татар у розвитку московської держави та деякі уваги щодо етнографії Москви чи України відповідають і сучасним науковим вимогам.

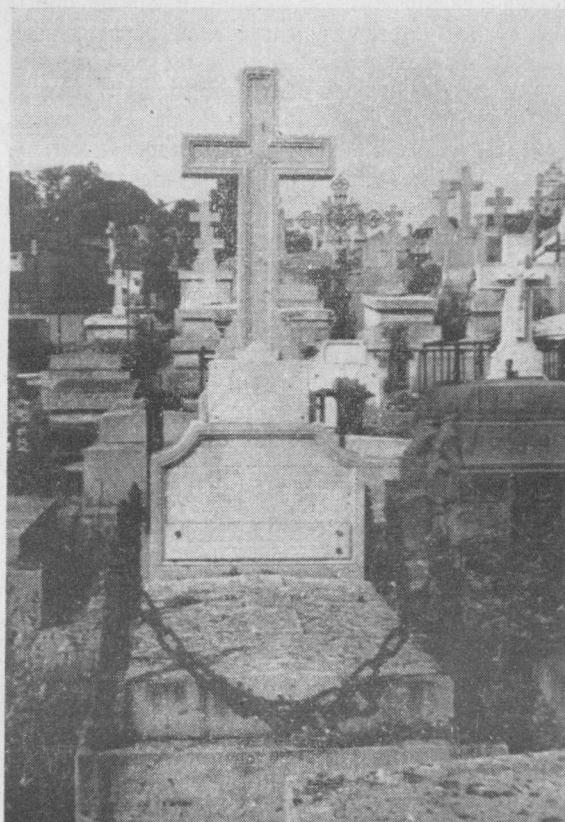
Значення праць Духінського в Росії і Франції.

Це завдяки працям Духінського, чи точніше завдяки творам його французьких прихильників, французький міністер освіти 24/ІХ 1863 р. окремим обіжником заборонив пропагувати в середніх школах панславізм Миколи I. Це, певно, творами Духінського, чи знову таки їх французькими відгуками треба пояснити твердження російського уряду, якраз після 1863 р., що ціла українська справа є... «польська інтрига». Твердження це, хоч як воно не відповідало дійсності, мало, як відомо, велике значення для дальншого розвитку української справи. Проте у Франції, не зважаючи на «науковість» своїх праць, не зважаючи на специфічність його поглядів на українську справу, Духінський чимало спричинився до того, що французьке суспільство за 60-70-х років XIX в. пізнало українську справу, хоч і в «кривому дзеркалі»...

Отже, зрозуміло, чому український мандрівник у Парижі, ось тут в «Латинському Кварталі», не може не згадати «незлім тихим словом» Францішка Духінського, бо тут якраз відбувалася головна його письменницька діяльність. Це тут, 6 липня 1863 р. в «гуртку вчених товаришів» відбувся голосний диспут Духінського з російським емігрантом Іваном Головіним в українській справі. Це тут, при Лільській вулиці ч. 11 (11, rue de Lille), у відомому видавництві Клінкес (те саме, що видало 1947 р. «Українські Думи» Марії Шерер) вийшли майже всі писання Духінського. Це тут у будинку ч. 3 при набережній Маляке (3, quai Malaquais) Духінський викладав від 1862 року «Історію європейських народів і туреців». Це тут у бібліотеці «Французького Інституту» Духінський часто працював, користуючись з матеріалів для своїх творів; хоч про їх «науковість» не доводиться сьогодні багато говорити, проте вони містили також безперечні істини. Це не вперше й не востаннє здорова ідея пропивається крізь намулу буйної фантазії, чудернацьких вигадок, а то й просто нісенітниць...

Для українців на чужині, особливо для тих, що хочуть своєю працею прислужитися Батьківщині, образ невтомного й безкорисливого Ф. Духінського, може привати за чудовий зразок — чого може досягти у великому й до того ж чужому світі навіть одна-однісінка людина, якщо вона працюватиме з самопосвятою і непохитною вірою в справедливість справи, за яку ця людина бореться.

Помер Духінський 13 червня 1893 року. Поховано його на польсько-му кладовищі в Монмрансі, де він спочиває спільно з вірною подругою свого життя польською письменницею й громадською діячкою Севериною Духінською (1825-1905).

Зуб часу дуже знищив польські написи на гробі, але на маленькій табличці, прикріплений до хреста, ще можна легко відчитати напис польськими літерами, але українською мовою:

DUCHINSKOMU
ZEMLAKI
NACHI LUDE NE ZABUDUT'
DOKI ŽYTY BUDUT'
DUSZI TWEI, SŁOWA TWOHO
BILSZ NE TRA NICZONO.

(Духінському — земляки. Наші люди не забудуть, доки жити будуть, душі твої, слова твого — більш не тра нічого).

Нам здається, було б гідним вчинком, коли б українці у Франції подбали про те, щоб відповідно упоряддити цей гріб Духінського; цим вони якнайкраще виявили б свою вдячність супроти цього заслуженого піонера української справи на чужині та невтомного й завзятого борця за неї.

Історична пам'ятка XVI-XVII ст. на Україні

(Церква Св. Миколая в с. Якушинцях, на Вінниччині)*)

Ще так недавно багато було в Україні матеріальних історичних пам'яток різних часів минулого: могили, кладовища, церкви, різні будівлі, архіви, бібліотеки та інше, — але жорстокі загарбники, щоб затерти нашу історичну дійсність, понишили й поруйнували більшість наших святынь. Цьому допомогли в останній війні й німці...

Історичне кладовище в Києві — “Аскольдову могилу” — зрівняно з землею, знищено вщент. Саму могилу князя Аскольда на Печерську — знесено... Де ті наші дорогі могили, в яких поховані люди нашої історії, нашої слави? Де ті садгробки різьби мармуру, архітвори світової слави?..

Де лівся золотоверхий Свято-Михайлівський Монастир з його святинями-гробницями князів, будівничих України; з його дорогоцінним скарбом — багатовіковим архівом, де ті чудесні образи і різьби, що притягали увагу мистців усього світу? Все це знищено, частково вивезено до Москви, частково продано, розкрадено... В якому стані нині монастир “Межигорського Спаса” — в Межигір'ї? Там же, у цьому монастирі, поховані великі й знатні “сини вольної волі” — захисники нашої батьківщини — гетьмані, кошові, полковники славної Січі Запорозької.

Де Мотронинський монастир? Густинський з села Ладану (блія Прилук)? Де Свято-Миколаївський військовий собор (на Печерську), побудований гетьманом Мазепою? У якому стані перше вогнище культури всього Сходу та й усього православного світу? Більшовики при відступі перед німцями підмінували і висадили в повітря голівну Успенську церкву Лаври... Яка доля дорогоцінного музею “Лаврської ризниці”, музею “Збрічки Потоцьких”?

Не перерахувати знищених наших скарбів...

Це примушує нас занотувати, хоч про деякі пам'ятки, бодай те, що залишилося в нашій пам'яті...

У цій короткій і неповній розвідці я зупиняюся на історичних пам'ятках XVI-XVII ст., окремих церквах Вінниччини. У першу чергу, на церкві Св. Миколая в селі Якушинцях.

I. ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ СВ. МИКОЛАЯ С. ЯКУШИНЕЦЬ (Будинок церкви)

Якушинецька Св.-Миколаївська церква належить до дерев'яного середньовічного будівництва. Побудована вона близько 1624-1630 рр. за часів Київського Митрополита Петра Могили, в часи польського панування на Правобережжі. На домагання ряду сіл польська влада дозволила побудувати одну церкву в лісі, між селами: Хуторі Мизяківські, Переярки, Якушинці, Зарванці, Хмельова, Лисогори, Слобідка, Саварівка, Лукащівка та Майдан Юзвинський. Пересічно відстань згаданих сіл від церкви — 6-8 кілом. Не збереглося в пам'яті народний, ані імен священиків, за винятком найближчих, як Чернецький та Кремінський, ані імен перших фундаторів церкви, хоч усе це було занотовано в Літописі цієї церкви, що довший час зберігався в церковнім архіві.

Цей літопис церкви був писаний спочатку латинською мовою, а українською печали писати близько 1650 року; у другій половині XVIII ст. вже лишили московською мовою, краще сказати — мішаною мовою.

*) Уривок з циклу «Історичні кутики Рідної Землі».

У 1650 році ця церковця була перенесена з лісу в с. Якушинці і обслуговувала, аж до середини XIX ст., такі села: Якушинці, Хмельову, Зарванці, Лисогору, Саварівку, Слобідку та Лукашівку. Хуторі Мизяківські побудували собі церкву ще у 1650 році. (Від тієї церкви не залишилося й сліду: її спалили польські "конфедерати"). Пізніше побудували церкву і в с. Зарванцях, а згодом і в Лукашівці та Майдані-Юзвинському.

Поляна в лісі, де вперше була побудована ця церква, носить назву і досі "Церковище". У 1900 році селяни розкопали підпрестольний фундамент і витягли "посвяченого" каменя", на якому виковано дати заложення церкви, ім'я патрона тощо. Напис був зроблений також латинською мовою. На жаль, не можу пригадати дати та тексту згаданого напису.

Першу будову у лісі церкви Св. Миколая описати трудно, бо ані пляну, зарисів чи переказів про її внутрішній та зовнішній вигляд не збереглося. Відомо з переказів, що вона була "пошита сніпками", побудована на трудові гроші згаданих вище сіл, і що двічі була пограбована польськими ватагами. Третій раз селяни врятували церковні речі й дзвони, вчасно затопивши у ставку "Глибокім", тут же у лісі, а польську ватагу відігнали. З перенесенням церкви у село Якушинці (1650 р.) будинок набрав стилевих ознак, про що буде мова нижче.

За переказами та Літописом церкви тут, у Якушинцях, молився полковник Богун перед зустріччю польської навали на Вінницю 1651 р.; тут же він приймав присяту від повстанських загонів. Молився в цій церкві і Правобережний гетьман Тетеря 1661 року. 1672 року гетьман Дорошенко відвідав Вінницю, а поблизу і с. Якушинці. У церковному Літописі зберігся запис, що 1672 року Божого у місяці червні навідає с. Якушинці і Святу Божу церкву Гетьман Дорошенко. Усі люди якушинецькі і багато людей з усіх сіл на чолі з хресним "ходом" зустрічали його й разом молились за Україну, за гетьмана... До останнього часу зберігався образ "Свята Родина" з підписом унизу, що в сучасній українській мові звучить: "Маловав А. Точицький на замовлення Гетьмана України Дорошенка. Року Божого 1672".

Молився в Якушинецькій церкві і Юрій Хмельниченко, 1675 року, а 1678 року відвідав удруге, разом з турецькими достойниками, коли оглядав на шляху Літин-Вінниця-Брацлав "похід" свого війська (мабуть, маневри).

Таким чином, ця маленька сільська церковця була надхненником боротьби за нашу правду; ця святиня — свідок великої релігійної й політичної боротьби та великих історичних подій. Тут не раз молилися також бунтарі проти московського ладу, проти кріпацтва — і Устим Кармелюк, і Пушкар, і багато інших...

II. ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЦЕРКОВЦІ:

Зовні будинок Якушинецької церкви Св. Миколая має форму-емблему корабля-хреста; побудована з "квадратових" дубових брусів-узруб, без жодного залізного цвяха, — чудесно скріплена дерев'яними, також дубовими, кілками та "замками".

Будинок складається з трьох камер-залів, з пізнішою прибудовою невеличкого "чоловічого" притвору з південної сторони. Висота будинка — середньої частини, 10-12 метрів; східної частини — вівтаря — 7-8 метрів та "бабинця"-притвору — 4 з половиною метри.

Стиль будинка — візантійський, з домішкою готицького; але в цілому, я б сказав, належить до українського церковного стилю того часу, з звичними фрагментами "Козацького барокко"; в середині, зокрема в іконостасі — яс-

краві ознаки стилю рококо, частково ампір з переважаючими етюдами українського барокко. А в загальному, місцева тодішня архітектурна творчість настільки своєрідна і з такими відмінностями, що цілком до того чи іншого стилю віднести її трудно. Подібних колективно стилевих ознак не можна знайти ані на Заході ані на Сході.

Щодо майстрів, що удосконалювали стилево будинок згаданої церковці, то лу же трудно встановити імена тих будівничих. Не підлягає сумніву, що основними творцями-мистцями цієї будови та оздоб — були самородки місцеві селяни.

У лісі церковця стояла на підвалахах, що були покладезі на окремі каміння. З переносом її до с. Якушинець, вона була вже поставлена на кам'янім фундаменті. Навколо середньої і східної частини церкви — відкрита галерія-піддашша, що наче оперізує навколо церкву, наче окутує її хмарою і підносить у вись — т. з. “опасання”. Це піддашша-опасання спирається на частково різбліяні сухи-лутки. Вище над вікнами йшло друге опасання, але значно менше. Ці опасання — поєднання візантійської готики зовні оживляли будинок.

У середньому “зрубі”, з північної та південної сторони, на висоті 5-7 метрів, було по три чотиритафлеві віконця, 1 × 1 арш; у віконцях вставлені грата.

Над віконцями, над другим “опасанням”, надбудовано три шестигранних зруби, також кожжий з чотирма іще меншими віконцями. Поверх цих зрубів шести-восьмигранні півкулі-шоломи, дахи; над дахами майстерно поставлені також шестигранні підбанники, на яких поставлено три грушки-бані (барокко). На банях височіли золочені хрести, укріплені до даху-бань чотирма ланцюгами кожжа. Хрести мали восьмираменную форму з півмісяцем під низом. (Символ перемоги і зверхності християнства над ісламом).

БАБИНЕЦЬ

Перший з заходу “зруб”-притвор — це “бабинець”. “Бабинець”, як і інші “зруби” побудовано з дубових “квадратів”-балок. Висота 3-4 метри; площа квадратова близько 7 × 7 метрів. Дах над “бабинцем” двоххилий, з трикутником з північної сторони над входними дверима. У трикутнику був намальований образ Св. Миколая, а в самому верхньому кутику — трикутничок в проміннях, а в середині “Всевидяще Боже Око”. Над дахом “бабинця” — золочене сонце-соняшник.

У “бабинці” було 4 вікна — два побіч з півдня, два з заходу. Ці вікна не були похожі на віконця середньої частини та вівтарної, всі були в півтора рази більші та шестигранні.

Є думка, що “бабинець” прибудовано пізніше, вже після перенесення церкви. Правда, є й друга думка, що таки “бабинець” перенесений з лісу. А тому що у “бабинці” відбувалися наради братчиків та сестриць, відбувалася “трапеза” для братчиків та сестричок та гостей з околишніх сіл у дні престольних та інших празників, то приміщення зробили світлішим — прорізали більші вікна.

ВІВТАРНА ЧАСТИНА

Третій, найменший зруб, нижчий від середнього, але вищий від “бабинця”, — це вівтарний, східний. Цей зруб різничається від прямокутного середнього та “бабинця”, що є чотиригранним, він наче “ротонда”, прилип до середньої частини. Висота цього зрубу 7-8 метрів. Чотиригранний, напівкруглий дах поки-

ло прилипає до середнього корпусу. Над вівтарним дахом укріплений восьмираммний хрест, також з півмісяцем під низом, а в додаток іще з маленькою драніжкою, списом, молотком, та кліщами. (Знаряддя, з допомогою якого розпинали Христа).

На висоті 5-6 метрів у вівтарній стіні три маленьких чотиритафлевих круглих віконця.

У весь будинок зовні, починаючи від першого "опасання"-галерії вверх, "общитий" вузькими тертицями, набіло помальовані. Дах — шолом-півкулі, — "спасання" і бані, як і дахи вівтарної частини та "бабинця" — помальовані були зеленою фарбою. Перебаєники, що також мали маленькі квадратові чотиритафельні віконця, — так само були помальовані білою фарбою й "общиті" тертицями — на дві набита третя. Відкрита галерія віздавеж стін середньої та вівтарної частин була пофарбована ясносірою фарбою.

Двері, що вели знадвору у "бабинець", прямокутні, сбйті бляхою та цвяховані саморобними ковальськими гвіздками; за дверях було три штуки ковальських фігурно-гіллячих завісів; двері також були помальовані зеленою фарбою. У дверях було два замки: внутрішній та зовнішній висячий ("колодка").

Крім цих дверей, інше були двері з південної стороны. Далеко пізніше, біля цих дверей прибудовано "чоловічий" притвор. Ця прибудівка була практична, але недоречна, бо псувала стильний вигляд церкви.

Після "сніпків", церковний дах "побили гонтами". Пізніше — бляхою.

Іще зупиняюся на галерії навколо церкви. Як попереду говорилося, навколо середньої та вівтарної частини церкви йшло широке піддашшя, під яким, попід стінами, були суцільні широкі лавки. Це було доцільно, бо біля церкви у ті часи відбувалися різні "сходи", наради громади, збори, святкування.

ІІІ. ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД ЦЕРКВІ:

БАБИНЕЦЬ

"Бабинець"-притвор, перший "зруб" з західньої сторони, площею 7 × 7 метрів. Заввишки 3-4 метри. З північної сторони прямокутні двері ведуть з зовні в середину "бабинця"; в середині, з внутрішньої східної стіни "бабинця" — вхідні головні двері в середню частину — залю. Ці, головні двері шестикутні, цілком відповідають українському барокко, дуже цікаві.

На лівому одвірку, прямому і скісному, а також на верхньому — напис:

"Воздвигнута ця Св. Церква Року Божого... — латинськими цифрами — тисяча шістсот..." Продовження напису на дальних правих одвірках не було, хоч різьба-орнаментика така сама. На правих одвірках, видно, була спроба продовжити, чи закінчити напис, але чомусь не пощастило... Здогади такі: коли переносили церкву з лісу, то попсували правий одвірок і тому довелося його замінити. Різьбу-орнаментику пощастило зробити, а напису жі, бо, певно, не було відповідного майстра...

Ліворуч і праворуч цих дверей, на стінах, висіли образи: Успіння Богоматері та Богородиці-П'ятниці, малювані олійними фарбами, певно пензля сільських майстрів-самородків. Образи намальовані на широких, видно липових, дошках, зігнаних шпугами. Перед цими образами висіли на мідних ланцюгах, досить великі, мідні лямпади-свічники. (На зразок великих полумисків); перед образами стояли ставники-свічники.

На південній стіні, ліворуч подвійних шеститафельних вікон, великий образ у жовтій рамі з чорним обводом — Христос на Генісаретськім озері. На

західній стіні, також побіч двох подвійних вікон — картина “Диявол іскушає праведника під час молитви”.

На північній стіні 2-3 невеличкіх образи “Страстей Господніх” з підписом унизу: “Господь терпів і нам зелів...” Тут же великий образ Введення. Під цим образом стояла хрестильниця — велика мідна, чашеподібна посудина, в якій хрестили дітей. Рядочком аналой та невеличкий столик. Під південною стіною постійно стояв великий довгий стіл. Під стінами стояли три довгих ослони для немічних та для матерів з дітьми.

У “бабинці” здебільшого стояли старі убогі бабусі, яким подавали милостиню. Тут же стояли й молоді, молились, коли їм “невільно було входити в церкву”...

У “бабинці” зупинялась і молода пара перед вінчанням, покіль пан-отець не введе її і не поставить на рушник перед аналоєм. У теплу пору року тут же хрестили й новонароджених. “Бабинець” — правив також за постійне приміщення для засідань і нарад церковного братства.

На одвірку головних вхідних дверей де середньої залі був до останнього часу присмалений знак, де корчмар, здебільша жид, клав печатку на церковні двері, як орендар. Тут же рештки зламаного скоблика в одвірку, де була прикріплена клямка, на яку орендар замікав церкву — “на свою колодочку”. (Церкву здавали в оренду якушинецькі польські пани — кріпосники Якушинські).

ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД СЕРЕДНЬОЇ ЧАСТИНИ ЦЕРКВІ:

Як попереду зазначено з “бабинця” вели в середню частину церкви шестикутні двері, оббиті бляхою, цвяховані, також з гіллячистими мистецькими ковальськими завісами та двома замками — внутрішнім та “колодкою” — висячим (раніше ореандарським). Лутки-одвірки дверей гарно різьбляні в барокковому стилі. З внутрішньої сторони на одвірках-лутках був напис:

“Ця Св. Церква перенесена з Церковища до села Якушинець Року Божого 1650”. Напис старослов'янськими літерами зроблений, як рівно ж і рід написаний слов'янськими літерами-цифрами. Далі йде титлований напис сіл і фундаторів.

Долівка середньої частини значно нижче “бабинця”, а тому і вели 3-4 ехідді висоти.

Середня частина — заля найбільша площею, близько $9-10 \times 18(20)$ м. Стіни висотою 10-11 м. Дубові бруси, з яких складено цей зруб, досить гладенько й майстерно потесані; вся церква з середини пофарбована — внизу ясносірою олійною фарбою, а вище ясножовтою з червоними ледь помітними розводами, що нагадувало жилки мармуру. Уздовж усіх трьох стін (аглоху зроблені) дубові лавки. Ліворуч, у кутку, при вході, невеличкий “крилас”, де церковний староста продавав свічки, приймав замовлення, записував (коли був письменний) на молитви, богослужіння, акафісти, молебні та панаходи, а також і на сповідь, вивід, христини та інше. “Крилас” цей був на підвішені, з піваршина, з двома східцями. Праворуч, між іконостасом та південними дверима — був більший крилас для дяка і 10-15 співаків — “півчих”. Цей крилас був іще на більшому підвішенні, з трьома східцями.

Над головними північними дверима були побудовані на всю широчину церкви хори. Тут у велик свята співав хор Службу Божу, а на Різдво колядував. У стародавні часи колядувала вся церква, а пізніше хор.

Над серединою цієї залі здіймається "небо" з зорями, сонцем, місяцем. З самого центру середньої бані спускається на залишому ланцюгу "панікацило", що має форму зорі. У два пояси свічки горіли на ньому у великі святочні дні та під час літургії вірних. Це панікацило оригінальне, кустарної, але тонкої роботи; фундоване, за переказами, полковником Абазою, прадідом письменника М. Коцюбинського. Перед хорами, з нижчої стелі, саме проти входів дверей, спускалося друге "панікацило" меншого розміру, але цікаве тим, що мало оригінальну форму виноградної китиці — й було дуже старовинне. За місцевими відомостями, це панікацило подарував брацлавський полковник Данило Нечай, хоч, правда, у письмових документах про це же згадується. "Панікацило" мало також два яруси свіч; кульки й бляхи, що зображують виноград, золочені, а корпус і "виноградне листя" — покрито сріблом.

Перед іконостасом на 2 аршина виступає амвон, на всю широчінь церкви, з двома східцями. Перед Царськими вратами амвон півколом іще на один аршин виступає вперед. Ліворуч і праворуч цього півколо, проти південних і північних врат стоять авалі з образами свят чи святих, що у цей час згадуються. Найчастіше тут лежали образи двадесятих свят.

I, врешті, перед очима віруючих високий п'ятиярусний Іконостас. Іконостас з "лісової церкви" не зберігся. Трудно про нього щось сказати, бо пам'ять людська його вигляд не зберегла. А цей іконостас, про який буде тут мова, згідно з місцевим переказом, фундований Вінницьким полковником Іваном Богуном. Дійсно, на внутрішньому боці іконостасу в кількох місцях слов'янською циферією видряпано 1651-1652.

Треба мати справжнє поетичне перо, щоб описати цей архітектурний XVII століття. Вся основа іконостасу — чудесна феерична краса — суцільна дерев'яна, у формі циліндричних колонок, ажурова різьба. Це цільна й справжня історія українського церковного мистецтва, зокрема розвиток виноградної лози в різьбі. Дивиша на цю красу і вважається, що дійсно здіймається вверх виноградна лоза, увішана повними стиглими китицями винограду, з справжнім виноградним листям, вусиками. Уся ця різьба покрита справжнім листовим золотом. (Цей іконостас убогої сільської церкви схожий з вигляду на іконостас Св. Софії в Києві, лише в мініатюрі).

Царські врати — це також виноградне дерево, з листям, китягами винограду, з стовбуrom. Мистецькі вмішево на вратах, серед китяг винограду, чотири Євангелісти. Внизу врат вирізблений з дерева "Христос у гробі". (Коли врати відчиняються, постать Христа розділяється надвое).

Іконостас високий, сягає аж до купола. Ліворуч і праворуч в іконостасі південні й північні двері з оригінальними малюнками-образами на них: на одних Архистратиг Михаїл з вогненним мечем виганяє по гріхопадінню Адама і Еву з раю, — на других — Юрій-переможець убиває трохголову потвору-змія.

Перший ярус образів в іконостасі: Христос, Богоматір, Св. Миколай та Св. Тройця. Ці образи зразка старого іконопису, але, видно, не раз відновлювані, про що свідчить золотий узорчатий фон в окремих з них.

Другий ярус: над Царськими вратами Тайна Вечеря, з висячим перед ним лямпадою-свічником. Ліворуч і праворуч Тайної Вечері по шість образів двадесятих празників. Ці образи, як і в інших ярусах, оправлені в чудесно-мистецькі золочені рамці тоїкого рококо. Письмо цих образів, як видно, XVII ст., оригінальне, я б сказав примітивне. Фарба на образах частково пелускала, дошки окремих образів розійшлися, покололись і струхлявали. Але фон образів, інатюр-морт, як рівно ж і обличчя — має характер і форму українську, національну.

Третій ярус — дванадцять апостолів — шість образів, по два апостоли на кожному. Ці образи вищі й більші, ніж у другому ярусі, і значно краще збереглися, мають свіжіший вигляд. є думка, що ці образи походять з кінця XVII і початку XVIII ст. Вони спрощені також у чудові стилізовані бароккові рамці.

Четвертий ярус — дванадцять старозавітних пророків — чотири образи, розміру образів третього яруса; по три пророки на кожному. І ці образи, як і апостоли, світліші і добре збереглися; спрощені, як і попередні у бароккові рамці, лише трохи відмінні від рамців другого й третього ярусів.

П'ятий ярус — лише образ Пресвятої Тройці. Він досить великий, письма того ж зразка, що і в другому й третьому ярусах. Фарби частково полиняли-поблідли, частково полускали. Образ спрощений в стилізовані рамці, як і образи другого яруса, лише ці рамці мають шестикутну форму, як і вхідні двері. Над тим образом височиться сонячник-сонце, а в середині, у трикутнику, "Боже Око".

Стіни в середній частині церкви увішані великими «образами» — біблійного змісту. Ця середня частина, в порівнянні з "бабинцем" та вівтарем, досить темнувати.

ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯД ВІВТАРЯ:

Третя частина церкви, східня, — вівтар. Він займає площе близько 6×6 метрів, заввишки близько 5 метрів. Відділяється вівтар від середньої частини церкви високим іконостасом. Перед вратами — престіл, ліворуч, у східному кутку — жертвеник; праворуч, у південно-східнім куті — шафа з церковними речами та ризами. Тут же, праворуч, паламарня, де розжарювали фугілля для кадила і де ввесь час був паламар чи хлопчики-школярі, що прислуговували під час служби.

На запрестольній стіні висів великий образ Господа-Саваофа у хмара. Ліворуч і праворуч на стінах висіли невеличкі, 60×40 см., образи 12 Великих празників, що у відповідні свята клались на аналої перед амвоном. Над Жертвеником образ — молитва Христа в Гетсиманськім саду. Стеля у вівтарі блакитна, з сонцем посередині й пущеними розводами-проміннями на всі сторни. Раніше на стелі був якийсь образ. Казали, що то був намальований Господь-Творець світу і що з часом фарби вилиняли, а тому залишилися тільки туманно-ажурні силуети фігури.

IV. ОБРАЗИ-МАЛЬОВИЛА СТАРОЇ ЯКУШИНЕЦЬКОЇ ЦЕРКВІ:

Частково я вже згадав про образи в іконостасі, а зараз зупинюся на сюжеті образів середньої частини та бабинця.

ОБРАЗИ "БАБИНЦЯ"

Праворуч від головних дверей був образ Успіння Пресвятої Богородиці. У гробі лежить Богоматір в ореолі сонячного сяйва. Руки складені на грудях, у руках горить свічка. Одягнена Богоматір у білу сорочку, запаску, підперезану крайкою. На голові дівочий вінок з барвінку, квітів, а також різноварні стрічки. Перед гробом стоїть старий бородатий жид, з виразом страху на обличчі: він хотів доторкнутися до тіла Богородиці, а може хотів і взяти щось, але кисті його рук відсіклися і висять у повітрі на деякій відстані від гробу, від решток рук на 5-6 см. Капає кров з усіх кінців рук. Жид благає Богородицю повернути йому назад руки — "спіліти його". Навколо у смутку стоять апостоли розчулено дивляться на це чудо. Досить оригінально зображені жаль, здивування і смуток на їх обличчях. Одяг апостолів "біблійний", взуття: постоли та сап'янці, обличчя українського типу.

Цей образ привертає нашу увагу: сюжет євангельський, а форма українська, як одяг Богоматері; обличчя, очі, волосся апостолів, як і взуття, — не палестинське, а цілком українське.

Ліворуч від головних дверей, потемнілий від часу образ “Богородиці-П'ятниці”. Розміром, як і образ Успіння — $1 \times 1\frac{1}{2}$ метра. Обличчя Богоматері повне страждання і мук; в сердце колом-промінням встремлено 12 веретен. (За місцевим звичаєм і віруванням — це було, правда по всій Україні — у року є 12 п'ятниць, коли не можна пристти, шити, співати, їсти до полудня, а старшим людям треба постити цілий день. Хто виконує ці приписи, жіколи не загине наглою смертю). Одяг і деталі на цьому образі дуже трудно було розглянути, бо він цілком почорнів від часу. Лише невиразні деталі можна було трохи розібрати внизу у правому і лівому кутках: у правому — пряде жінка кужиль, а в лівому — виконує приписи — шанує 12 п'ятниць.

Але найцікавіший образ у “бабинці” — це спокутування гріхів дівчиною-доночкою, що не слухає батьків і не виконує 4-ох чеснот:

...А в п'ятницю пісні піла,
А в неділю рано їла,
А в суботу не вмивалась,
Отцю-ненці не вкланялась...

Цей образ дуже стародавній і, за переказами, перенесений з лісової церкви. Образ у темній рамі, цілком почорнів-потемнів від часу, поточений шашлями, пожолобилися дошки і струхлявіли вигнуті від часу шпуги. Але сюжет розібрати можна так само, як і підписи.

Композиція цього образа досить складна, цікава ї оригінальність. Тут скомбіновано декілька моментів, хоч образ являє цільність.

З лівого боку, по діагоналі, змальовано неслухняну доночку-дівчину. Вона ще слухає доброго слова батька-матері, гуляє, у п'ятницю співає, сміється, танцює... У суботу не робить порядку в хаті, не доглядає свого тіла, одягу, не вмивається, не чеше волосся, не пере близни... У неділю вранці їсть, а після цього йде до церкви... На кожному етюді батьки умовляють дівчину до добра...

Уві сні ця дівчина бачить видіння... жахається тих кар, що терплять подібні до неї неслухняні доночки-дівчата у пеклі...

У другій половині цього образа-картини показано дівчину, що дотримує згаданих чеснот — привітна, весела, роботяча, чепурна, богомільна, слухняна, — перед нею щастливе життя на землі, а на небі рай...

Характерним в образі те, що все намальовано тут на тлі українського життя — природа, хата, одяг. Під цими епізодами підписані старослов'янською мовою під титлами наведені вище слова.

Четвертий цікавий образ з біблійним сюжетом, розміром $1\frac{1}{2} \times 1$ метр — “Авраам приносить у жертву свого сина Ісаака”. Пейзаж розгорнений так: Український садок з рясними яблунями, грушами та червоними вишнями. (Дарма, що вишині стигнуть далеко раніше від яблук і груш)...

Авраам у білій довгій сорочці (у таких сорочках в давнину ходили старці), з-під сорочки видно внизу білі полотняні штані; обличчя цілком українського дідка, волосся сиве, довге... Веде він маленьке хлоп'я, також у білій сорочині, у білих полотняних штанцях, зі шлейками навхрест, як носили малі діти: голова пострижена, з чубчиком... Авраам несе під пахвою в'язочку гіллячик, солом'яним перевеслом зв'язаних, та ключчя, намотане на патичок-скалку — для розпалу. У кутку садка біленька хатива, кури навколо, і тут же пара сивих-круготорогих ремігас... Під хатою стоїть чумазька мажа-віз. У другому кутку садка жертвовник, куди веде Авраам Ісаака. Далі, як у біблії — променясто

з неба йде голос Божий — кілька рядків написано в формі променів... баранець в агрусі...

Образи намальовано чудесно — “Як живі”, — казали селяни... Були в “бабинці” й інші образи, не пригадую їх змісту.

У 1900 році ці образи, як і багато інших, знято і винесено на 3-й поверх дзвіниці, куди все складалися різні старі невживані церковні речі.

МАЛЬОВИЛА-ОБРАЗИ СЕРЕДНЬОЇ ЧАСТИНИ ЦЕРКВИ:

Ліворуч, на північній стіні близько вітваря, пригадую собі великий образ, вже на полотні: “Нагорна проповідь”. Цей образ змальовано цілком у біблійному дусі, але з дуже своєрідною і складною композицією. На тлі — краєвид кам'янистої Палестини, на пагорбку сидить Христос і промовляє, а навколо його, нижче, кілька десятків слухачів. Вдалі вирисовується Єрусалим... Розміром образ $2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ метри; оправлено його в широку золочену раму. Це, певне, твір справжнього майстра. Але підпису на образі не було.

Побіч висів такий же великий образ на біблійний сюжет “Про блудного сина”. У селі оповідали, що цей образ зафіксував колишній якушинецький пан — Якушинський. Один з його синів утік з дому й одружився з селянкою-кріпачкою, православною. На образі — юнак, у лахмітті, у старій українській свитці, мережаній більцею, у постолах, зарослий, загорьований... Блукає він всюди три роки... Пан стужився за сином і прийняв його... Хоч пан був поляк, на образі зображені його в козацькім одязі. Палац... Розкішний сад... Слуги... Гурти худоби... Батько карає сина на стайні, разом з кріпаками, що ждуть своєї черги перед стайнією...

Цей усім знаний сюжет цікавий тим, що тут намальовано було портрет кріпосника-пана Якушинського. Старожили оповідали, що пан замовив цей образ для Вінницького костелу. Там це мальовило не прийняли, і пан тоді передав його до якушинецької церкви і звелів почепити на видному місці.

Особливо тут цікавий образ — “Страшний Суд”, що висів під хорами, ліворуч від дверей. В основу цієї картини покладено місцеве життя — злочинні дії кріпосника-розпусника Якушинського, що тяжко карається за свої вчинки.

Пан Якушинський провадив розпусне життя і чимало селянських дітей-дівчат “спровадив на той світ” — довів до самогубства. Після зневаги дівчата шукали спокою у ставку під горою Будена, тут же в маєтку. За переказами, там покінчили життя, з вини кріпосника, 5-6 покриток.

Одного разу, після чергової зневаги селянської дівчини, обурені селяни вночі, під час бучного панського банкетування, підпалили палац, де в огні загинули і пан і його шляхетні гости.

Композиція “Страшного Суду” досить складна, але відображає уяву тодінніх селян і їх віру про “Страшний Суд” над подібними злочинцями...

Перша половина полотна має 5-6 етюдів: панський палац, розкішне, розпусне життя кріпосника Якушинського та його родини... Муки й плач зневажених дітей-дівчат, невимовне горе батьків... Надмірний визиск селянської праці й знушення з кріпаків на стайні, на ланах... Врешті, згадавши став під горою Будиною... дівчата кидаються у воду...

Друга частина полотна, має заголовок: “Перст Божий”. Палац у полум'ї, муки панів-грішників... Чорти хапають їх душі і ведуть по митарствах, показують їх гріхи... Врешті приводять у пекло і випалюють панові “живіт”, а далі кидають у казан зі смолою... Тут у казанах — уся родина пана Якушинського.

Третя частина полотна — став під горою “Будина” — виринають з дна ставу невинні душі дівчаток-підлітків. Анголи оточують їх душі й ведуть їх до раю.

Багато розповідали про цю картину місцеві діди-старожили. Це полотно — це цілковита історія муک і страждань селян-кріпаків за польських часів. Розмір картини близько 2×1 м. Дуже майстерно й реалістично подані тут факти й події; чудесні краєвиди, взяті безпосередньо з природи тут же, в Якушинцях; вражає глядача з високою майстерністю виконані людські постаті, вирази їх обличчях муک, страждань панів, — радість праведних і неповинних дівчат; особливо яскраво і повно подано в окремих мініяюрах цього образа катування селян, їх важка, надлюдська праця, їх страждання...

Підпису на полотні нема. Хто творець такої чудесної праці, залишилося навіки таємницею... Фахівці-маляри висловлювали думку, що це, безсумнівно, належить справжньому великому майстрові пензля, бо навіть геніяльні самородки-селяни не змогли б так майстерно, так детально, в такій дуже складній композиції відобразити тодішню добу...

Пізніше, після трагічного кінця родини Якушинських, якушинецькі майстності, як “виморочні” (безгосподарні), дісталися панам-кріосникам, тодішнім подільським маршалкам Русановським. Артур Русановський наказав згадану картину спалити, але селяни заховали її в дзвіниці. Русановський зробив декілька обшуків у церкві та в окремих селян, але картини не знайшов. Після “волі” (1861 р.) цей образ знову повісили в церкві на старому місці.

Десь після 1906 р., під час візітації Якушинецької церкви архиєпископом Подільським Серафімом (Голубятниковим), той дав розпорядження спалити на цвінтари, біля церкви, всі старі, згадані вище образи і серед них “Страшний Суд”, бо, мовляв, “вони поточені шашлями, струхлявіли, почорніли”... Селяни просили залишити їм цю давнину спогад, але прохання не помогли, і в присутності пристава та урядника було знищено близько 12 чудесних, XVI сторіччя, образів картин, що реалістично відображали наше минуле, історію та побут тих даліх часів...

Наприкінці варт зупинитися на образі з біблійним сюжетом “Творення світу”. Цей мистецький твір показує наочно, як колись селяни уявляли собі біблійні події.

Картина складається з семи окремих етюдів-мініяюр, а саме:

1-й етюд:

З клубів хмар показується сива, з довгою бородою, голова Бога-Творця, а нижче, з хмар же, простягалась рука з витягнутим вказівним пальцем. Під цим підпис:

“Хай буде світ!”

У другій половині цього етюда постає світло з тьми, з підписом внизу:

“День” — “Ніч”

2-й етюд:

Творець простягає руку, також з хмар, з жезлом, і відділяється вода від землі — постає небо. Підпис:

“Хай поміж землею і водами повстане твердь!”

3-й етюд:

Творець у всій величині, опромінений в сліві, підносить угору обидві руки — і земля проростає чудесною рослинністю: яблуні, груші, вишні, сливи, лісові дерева, трави, квіти, поля, ліси...

4-й етюд:

Бог творить сонце для дня і місяць для ночі. Підпис:

“І бисть так!”

5-й етюд:

Бог творить птаство в повітрі й риби у воді. Махнув Творець лівою рукою — і зграя птиць полетіла в повітрі; махнув правою — і води наповнились рибами. Підпис:

“Плодітеся і множітесь”.

6-й етюд:

Бог творить свійських тварин, диких звірів, гадів. Підпис:

“І бачив Бог, що добре...”

На другій половині картини Старець-Бог місить глину, надає їй форму людини й дмухає. Людина одухотворюється й радіє... Далі творить і жінку. (Якраз ця частина картини поясована і її трудно розібрати). Підпис:

“Плодітеся, намножуйтесь, наповняйте землю — пануйте над рибами і звірем!..”

7-й етюд:

Перша половина — краса землі, радість життя, цілковита гармонія у всому. На другій половині картини зображене:

Світла кімната з вікнами, образами; стіл лавки, ослони. На звичайному селянському “полу”, спить сивий старець, вкритий кожухом, борода звисає до долівки. Біля “полу” стоять великі чоботи... Підпис:

“І почив у сьомий день від діл своїх, що створив...”

Від усього цього стародавнього українського іконопису від справжнім життям тогочасної України, її історією.

Деякі наші духовні не визнають і осуджують національне забарвлення в іконописі. Але ж майстри пензля, світової слави, як Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Тіціяно, Рубенс, Рембранд та багато інших подавали в своїх геніальніх творах кольори свого народу, своєї країни.

Річ ясна, що описана тут стародавня “сільська” примітивність у церковному мальарстві сьогодні вже не буде нас задовольняти, але високомистецька українська форма в церкві, на нашу думку, ще більше наблизить релігійний зміст до серця віруючого українця.

Степан Килимник

Гетьманська родина Виговських

(Генеологічна замітка)

Остап Гнатович Виговський, нащадок старовинного боярського роду Овруцького повіту, належить до однієї з чотирьох галузів роду Виговських, а саме до Лучичів, що 24. III. 1541 р. дістали від короля Жигмента Старого землі коло Вигова на Київщині й там осіли, почавши відтоді вживати прізвище “Виговські”. Остап Гнатович, дідич Гоголева на Київщині, був намісник київського замку у воєводи Адама Киселя й член Київського Братства. Помер у 1663 р.

Від подружжя з Оленою Ласко, герба Леліва, також із старовинного роду Овруцького повіту, Остап Виговський мав трьох синів: Івана, Данила й Костянтина та доньку, що її ім'я нам невідоме.

Іван Остапович — гетьман України. Після воєнного “суду” його розстріляв 19. III. 1664 р. у Олеховці біля Борсуня польський полковник Себастіян Маховський. Гетьмана Виговського поховано в Манявському Скиті, коло Гніздичевської Руди, куди його тлінні останки перевіз двоюрідний брат його другої дружини Юрій Христофорович Стеткевич.

Іван Виговський був одружений двічі: 1) з Яблонською, герба Ясенчик, 2) з Оленою-Єлісаветою Стеткевич, герба Косцеша, донькою Богдана Вільгельмовича Стеткевича, каштелянна Новогродського, і дружини його кн. Олени Богда-

нівни Соломерецької. Отже, через свій шлюб з Оленою Стеткевич Іван Виговський споріднився з кн. Соломерецькими, а також з Четвертинськими, їх родичами.

Олена Богданівна Стеткевич-Виговська померла на початку липня 1664 р. і, на її бажання, похована побіч гетьмана України.

Остап Іванович, одинак гетьмана Івана Остаповича Виговського та його дружини Олени Стеткевич, народився у Києві 1653 р. Й там почав nauку в домі діда, Остапа Гнатовича Виговського. Був дідичем по батькові Любимля і Бора й одружений тричі: 1. з Ганною Чолганською, герба "Сас", вдовою по Янові Гловівському, що від нього вже мала трьох дітей; 2. з Терезою-Лудицянною Гедзінською, герба "Правдич", вдовою по Миколі Дідушицькому, хорунжому Подільському; 3. з Урсулою-Тerezою Завадською, герба "Лис", вдовою по Стефанові Гедзінському, що від нього мала 4 дітей. *)

Від першого шлюбу з Чолганською Остап Іванович мав синів: *Яна*, чесника Жидачівського (1702 р.); *Костянтина*, графа на Вигові, Минського стольника, полковника військ коронних, каптарового Львівського суддю й Бидгоського хорунжого (1743 р.).

Від другого шлюбу з Завадською Остап Іванович мав дітей: *Степана*, чесника Брацлавського (1732 р.), Бидгоського хорунжого, одруженого з Катериною Єловецькою; *Слену*; *Анелу*, що була одружена двічі: 1) з Йосипом Ржевуським, старостою Ольховицьким (1695 р.), від нього мала сина Вікентія; 2) з Миколою Курдановським, Галицьким каштеляном і Барановським старостою.

Данило Остапович, другий син Остапа Гнатовича Виговського, був Биховський полковник (1655 р.) і наказний гетьман (1655-1658). 26. X. 1659 р. його заарештували у Лисянці полковник Яків Петренко і відав Москві. У дорозі, коло Калуги, 30. XI. 1659 р. він помер. Тіло його повернули Ю. Хмельницькому. Дружина Данила Виговського: Катерина Богданівна Хмельницька, донька гетьмана, була теж заарештована 14. XI. 1659 р. у Чигирині й відслана до Суботова "під логляд".

Після смерті Данила опікуном його дітей *Юрія* й *Василя* зробився Іван Виговський. Вдова, Олена Богданівна, вийшла вдруге заміж за Павла Тетерю-Моржковського, що раніше був одруженій з сестрою Виговських Н. Остапівною, яка померла в Києві в жовтні 1657 р.

Юрій Данилович помер молодий і нежонатий під Хотином у 1673 р. Про *Василя* не маємо жодних вісток.

Костянтин Остапович, третій син Остапа Гнатовича, як і батько, був службником Київського воєводи Адама Киселя; потім Турів-Пинський полковник. Після смерті брата Івана він знаходився при його дружині Олени аж до її смерті.

Одружився з: Регіною Іванівною Мещерською (Мештериною), чеснікотою Смоленською. Мав 6 синів і одну доньку. Діти: *Олександер*, народився у 1649 р., сенатор, референдар великого князівства Литовського, Луцький католицький єпископ (1703-1714); *Данило*, сенатор, староста Неборовський і Реклінський, каштелян Минський, конюший великого князівства Литовського († 1740 р.). Його дружина: княжна Тереза Друцька-Соколинська; *Юрій*, підчаший Подільський. Дістав 25 серпня 1699 р. від Гробовських, Люберацьких і Потоцьких Деманіцький ключ (5 сіл). У Домаїцах знаходився родинний архів Виговських. Дружини: 1) Богутова з Земблиць; 2) Елена Чернявська.

Про останніх синів Костянтина, *Петра*, *Степана* і *Гаврила*, так само, як і про доньку, не маємо жодних вісток.

В. Сенютович-Бережний

*) З нагоди цього шлюбу Остап Іванович перейшов на католицьку віру.

По назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного

II*)

11¹⁾

Я відтворив слово ὀστροβουνι (Dneprforsarnas namn, стор. 110, примітка 5) з форми * ὀστρούονι, бо вважаю за правдоподібне, що переписувач зрозумів первісний склад *ου ου як ε οου, т. бто οβου. З різних оглядів виходить, що ὀστρο'ουνι — не могло бути первісною формою. Але до цього часу загалом приймали слово в такому вигляді, не намагаючися пояснити його палеографічно. Більша частина дослідників були досі тієї думки, що ου у складі — οβου — заміняє ε, але такий погляд, після довшої моєї роздуми, є мало переконливий, передусім тому, що ми тут маємо суфікс — επ. Ου була звичайна грецька транскрипція τ — ι ου слабо відповідає давнішньому східньослов'янському ε, або його заміні ε. Важко припустити, щоб так звана глуха голосна була в цьому слові, тому що глуха ε в суфіксі — επ слов'янської назви п'ятого порогу βουλνιπράχ (\sqsupseteq νολ्यпъјъ) зникла (випала)...

Щодо форми ὀστοοβουνι, очевидачки, в складі ου було зв'язане з наступним ο. Це сталося сuto механічно, або переписувач не звік був до такої звичайної комбінації ου+ου і тому передав його просто ουου.

Якщо прийняти форму ουου і створити ὀστρουουνι, зрозуміння цього слова стане зовсім ясне й воно гармонізуватиме фонетично-хронологічно з іншими назвами порогів (пор. назву βουλνιπράχ), що має в собі прикметникову форму з таким самим закінченням, як і * ὀστρούονι: * νολ्यпъјъ — * ostrovъпъјъ.

Отже, я є того погляду (стор. 110-113 моєї праці), що ουου — в ὀστρουουνι передає український дифтонг ii, переходову форму в розвитку ου \sqsupseteq ii \sqsupseteq iu в закритому складі (*ostrovъпѣjъ = ostrovnyj = ostrovnyj = ostriuinei*).

Тоді, коли я писав свою працю, я ще не знаав, що подвійний склад ου ου у греків узагалі вживався, щоби передати ii в чужих словах (Friesens Runinskriftens häromst, стор. 27; Dittenberger «Hermes», VI, 1872, стор. 281-313, особливо, стор. 304-305). Ані ὀστοοβουνι, — ані * ὀστοουουνι не можна привести до аналогії з *ostrovъпъјъ*. (Останнє бо слово у грецькому правопису мало б виглядати як форма * ὀστροβινι. Відомо, що візантійці передавали ο буквою β в чужих сл. вах. Я не можу тут не підкреслити з притиском, що ου мусило відповідати τ (й), а ι — ε (i). Коли ми знаходимо на місці, ле ε має етимологічну підставу, літеру ε, то це показує, що ε в даному випадку перейшло в ε...)

12.

На стор. 329 рецензент питав: "Чи уповажнює нас взагалі щонебудь дивитися на записи Костянтина, як на фонетично точні?" Він додає, що "цього важливого питання Фальк ніде не ставить". На це я можу тільки ствердити: рецензент не прочитав моєї праці з повною увагою, бо на стор. 40-59 (19 сторінок!) я розглядаю питання про вірогідність Костянтиновських написів...

Проте місцеві вази цісаря Костянтина заслуговують тут більшого поглиблennia, бо матеріял, що його візантійський цісар залишив нашадкам, є настоцінний. За Skok'ом (Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otočima. 1-2 Zagreb

*) Див. «Україна», ч. 8, стор. 627-632.

1) З огляду на те, що у відповіді К.-У. Фалька редакція поробила чималі скоччення, подана тут нумерація розділів з авторовим поділом не збігається.

1950). Форми Костянтинівських назв мають істотне значення для дослідів над місцевими назвами Югославії. Ці бо написи Костянтина є не тільки найдавніші на території Югославії, але вони є також часто навдивовижу правильні під фонетичним оглядом. Отже, підкresлює Skok, вони мають дуже велику вартість для історичної граматики сербо-хорватської мови (I,15)...

У своїй вартісній студії «Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slavenska imena, in Starohrvatska Prosvjeta, № S. I (1927) стор. 60-76 і 161-196 наводить Скок численні приклади, що знайомлять нас з методами цісаря Костянтина в писанні, пристосованому до грецької мови й етимологічного розуміння, варварських імен.

Резюме студії Скока «Kako bizantinski pisci pišu...» знаходяться в ZONF IV, стор. 213-244, під заголовком: Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetes...

13.

На стор. 329 рецензент твердить, що наголошення Костянтинівських назв порогів є непевні й часом “просто фантастичні”, й що вони перечать моїм власним етимологіям...

Але Меравчик (II, стор. 45) твердить слушно, що “візантійці наголошували слов'янські назви по-грецьки (мос підкреслення), тому що кожна мова надає чужим назвам і словам свої власні наголошення”... Отже, наголоси при їх поясненні мають зовсім другорядне значення²⁾. Οὐλβορσί, напр., є явно *Holmforsi*, — але наголос падає на кінцевий склад — і! λεόντι й γελαυδρό також не мають наголосів на складах там, де треба б їх чекати за духом північних назв.

14.

На стор. 329 рецензент твердить: “Чому припускати, що Костянтин стилогізував тільки в перекладах назв порогів, а не в самих назвах?” На стор. 55 і далі я наводжу кілька прикладів, що свідчать якраз про “стилогізацію імен” у Костянтина, напр. тð Τετραγύοφρι, то Δεσνή. Взагалі відносно більшої частини Костянтинівських назв Дніпрових порогів, можна говорити про легке пристосування до грецьких форм, напр., «ε» в γελαυδρό, «ν» в σρτούκουν, — φόρος в βαρούφόρος;...

15.

Рецензент зайняв узагалі надто скептичне становище до Костянтинівських назв місцевостей. Річ ясна, що в транскрипції цісаря не можна знайти повної послідовності. Скок свого часу вказав у своїй праці (Див. Starohrvatska Prosvjeta, N. S. I, 3-4, стор. 179) на те, що цісар слов'янське и віддає в різний спосіб: 1. як «οι», наприклад, δ βοισέσυλαβος = Vyčeslav; Αλωήπ = Olib; 2. як «ον», наприклад, ἡ Τερβονία των Τρεβούνων Trēbyne; οπò τοῦ Πριβονίχ ζοιάνου = Prībyna; і т. д...

Ця транскрипція «ον», що зустрічається досить часто в Костянтина, є наявне первісно фонетична, потім традиційна транскрипція слов'янського и (Пор. Vasmer, стор. 276 et sq.). Ця традиція могла бути збережена аж до X століття. Щодо транскрипції через «η» або «ι» треба вважати її за пізнішу й фонетичну... Здається мені, що рецензент зовсім далеко стоїть від нитання Костянтинівських назв у «De administrando imperio...»

2) Обговорюючи назву *naprezi*, Ekblom вважає, що «грецький наголос у цьому місці не може бути вирішальний», («Die Namen der sjebenten Dneprstrom-schnelle», стор. 165, примітка 1).

Рецензент твердить категорично на стор. 328, що слово *chodъ*, ходъ, замість *godъ*, годъ, не може *ніяк* бути за *доказ*, що *g* в українській мові вже в XI стояріччі перейшло у дзвінке *h* (або *ch*).

Я міг би зрозуміти рецензента, коли б “*chodъ*” був тільки одиночний приклад. Але на стор. 114-115 я наводжу інші шість прикладів того самого явища. Отже, ясно, що ці 8 прикладів, що їх Кримський наводить у своїй граматиці, є досить вірогідне свідчення, що переписувач у своїй вимові не посідав уже більше *g*. Ще переконливішого значення набирають ці приклади, коли ми *порівняємо* їх разом з *ծտրօջունիթք* і *Յօւլունիթք* у *ցւարյա Կոստյանտինա*, де кінцева літера в першій назві мусить вимовлятися, як *ch*, глухий варіант *χ*, а в другому, як перехідна ступінь в розвитку *g > χ > h*. Якби ми мали форму *թք*, то нам треба б було теоретично числитися з двома можливостями, а саме, що слово вимовляється, як *rgh* або *rag*. Середньогрецьке *γ* зображало, як відомо, *j* перед кожною голосною, а в інших випадках *χ*; все таки вживали *γ*, за твердою традицією, щоби передати проривне *g* в чужих словах. Наприклад, слов'янське слово *gorde*, що в ньому спочатку було *g* проривне, греки писали виймково літерою *γ*...

Коли порівняти наведені приклади пам'яток на Україні з XI ст. з формами *Յօւլունիթք* і *ծտրօջունիթք* в DAI, бачимо, що хоч маємо справу з уживаєнням різних абеток і з записами різними мовами, але скрізь стверджується та сама вимова літери *g* в українській мові X і XI ст...

Правда, я зустрічаю часто в моїх критиків незрозумілій для мене погляд, що постання мовних особливостей треба завжди віднести до *якнайпізнішого часу*. Проте я, навпаки, вважаю за більш правдоподібне, що такі особливості, в багатьох випадках, треба віднести до зельми давніх часів. Хоч би тому, що тоді було не менше діялектичних різниць і особливостей, ніж за наших часів.

Рецензент покликується на рецензію Шахматова на Українську Граматику А. Кримського (R S, II, 135-137), що, мовляв, Шахматов намагається довести, що *g* біля 1070 р. в українській мові ще збереглося. За рецензентом (328), Шахматов піддав серйозній критиці теорію Кримського щодо вимови літери *g*. Але, коли переглянути уважно всю рецензію Шахматова, ми там ніде *не знаходимо мови про питання вимови “g”!*

На стор. 330 рецензент знову повертає до питання вимови *g* в давній українській мові і намагається навести докази проти моого твердження, що *χ* в слові *թք* передає фрикативну вимову *g*, і що в українській мові 950 р. *g* вже не було проривне. Що фрикативна вимова *g* з'явилася вже в ті часи, або не набагато пізніше, приймають також Шахматов, Смаль-Стоцький і Гартнер, Бузук, Кримський (Пор. мою працю стор. 114 et sq.)...

Бажаючи послабити мою аргументацію в цьому питанні, рецензент намагається довести, що *occasional spellings* типу *edino* (замість *единого*) (пор. мою працю стор. 115), не доконче мусять підтвердити фрикативну вимову *g*. З здивуванням мушу тут ствердити, що рецензент тут помишає мої найкращі приклади, що ясно й точно свідчать про це; наприклад, *сыръшу* (= съгрѣшу), *изнистъ* (= изгнѣсть), *Альваръ* замість *Авгарь*. Стягнені шведські форми *ta* (= *taga*), *dra* (= *draga*), — що їх рецензент вважає за докази задля свого розуміння, — постали, мабуть, ще за часів, коли *g* було *X*, тобто на ступені *taγa*, *draγa*...

Рецензент повинен був, складаючи свою рецензію, виявити більшу обережність і читати свої джерела з більшою увагою. Свенціцький, наприклад, пише: "Глебъ" з старопівнічного *glēvē* — *gläfe* (списа, мечь, комонник — єздець), грецьке Гλιαφ мусило вимовлятися в староруській мові *glēbъ* (глеб), а рівнож готицьке *hlaiw* (печера) дало спільвослов'янське *chlew*, *chleb* (хлев, хлеб), і північне *Hakon*, *Helgi*, *Höskuldr* дали староруські Якунь, Ольгъ, Оскольдъ (ор. cit. I)... без цього придихового звука (мій курсив), рецензент вважає, що транскрипція Якун с неправильна. Найдавніше написання цього імені Акун — у літопису Нестора не має початкового *i* (пор. між іншим, Thomsen, стор. 391). Північне *h* слов'яни зовсім не передавали (пор. ор. с. I. с.). Форма Якунь, з *i*, повстала з внутрішнього слов'янського розвитку. Це має такий вигляд, що ніби рецензент, коли писав свою рецензію, не тільки не зрозумів Свенціцького, але й надто бзкритично згодився на його погляди про північні імена й слава. Вельми замітне особисте ім'я *Gläfe* — з його багатою етимологією — є витвір Свенціцького. Хто був цей давній північний *Gläfe*? Даремно ми станемо шукати відповіді на це питання. Рецензент узяв це ім'я безkritично від загадового Свенціцького, що склав цю форму за певною звуковою подібністю, з староруського *Glēbъ* (давня форма *Glyēbъ*) до старшведського *glavin*, побічна форма до старшведського *gleavia*, староісландського *glefja* — "спис".

Тут можна було зажадати від рецензента, щоб він у першу чергу звернувся до нордистичної літератури, або до ZSPH, де ім'я *Gzlebъ* розглядається докладно. Фасмер виводить *Gzlebъ* переконливо від *Gudleifr*, від імені, що є відоме й засвідчене (пор. ZSPH, IV, стор. 412 і російський етимологічний словник того ж автора). Ім'я *Gläfe*, що його взяв рецензент у Свенціцького, є тим більше дивне, що рецензент мав легкий доступ до нордистичної ономастичної літератури.

Перечитуючи знову розділ, де рецензент наводить *Gläfe*, я знайшов, що він написав ім'я *tipu Gläfe*. Про який *tip* імені він тут гадає, це буде важко зrozуміти читачеві.

Мій погляд на критику рецензента на мою працю «Dnjeprforsarnas namn» є більш-менш вичерпаний. Скільки я міг зрозуміти, рецензент устиг тільки в одному питанні зробити зауваження, що матиме вартість для майбутніх основних дослідів. Маю на увазі його зауваження, що давніша форма *strež* була *strž* (пор. вище стор. 43). Але це зауваження не є ніякий доказ проти моого погляду що так звані слабкі голосні в і є в слабих позиціях в українській мові біля 950 р. випали й що ті самі голосні в сильних позиціях перейшли в *e* і *o*. Навпаки, вказівка рецензента тільки підтвіржує такий погляд...

Як я вже подав повище, рецензент намагається заперечити мій погляд про занепад *ü* і *ö* в староукраїнській мові.

Рецензент, мабуть, ніколи не займався ономастичними дослідами і ще менше палеографічними дослідами. Він ставиться з нехіттю й недовір'ям до прибавливих і цікавих питань. Під цим оглядом є зрозумілі недостягнення рецензії... В I-му й II-му розділах я доводжу, що автор рецензії не зрозумів важливих уривків моєї праці (самий заголовок рецензії є неправильний). Далі видно, що рецензент навіть підкresлені уривки моєї праці не читав! Невистачальна увага при читанні моєї праці пошкодила рецензентові зрозуміти мої досліді. В наслідок такого неправильного розуміння й незнання логічних питань в розділах 5, 6, Б, В, Г, Г, Д, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 (важка помилка), 16, 17 (м. ін., ливний *Gläfe!*). В розділі 6Г я стверджую грубе перекручення моїх доказів (Устуши-Неспи), що є така важка помилка, що я їй одвів окреме місце.

К.-У. Фальк

Від Редакції: Репліку Ю. Шереха на відповіль К.-У. Фалька подамо в наступному числі «України».

в'язнському мовознавстві, Ю. Шерех приносить силу нових і здебільшого цікавих зауваг, заснованих на багаточому фактичному матеріалі, що з них майже кожна заслуговує на роздумування. Рядки, що їх автор присвячує вживанню називного, або орудного, або знахідного відмінків, в складеному присудку, є слушні, але все ж здається нам, що бракує в цих рядках чіткого підкреслення, що називний відмінок є питомий народній мові, а орудний — це вже вчена річ (86-88), на якій заважила, можливо, польська мова. В поясненні сполучного слова “котрий” ми не знаходимо вказівки, що це слово вживается, коли треба підкреслити “вибір”.

Чому Стороженка цитовано як зразок “західно-українських говірок” (стор. 113)? Чи дійсно сполучник “позаяк” можна віднести до “застарілих” (стор. 114)? Чи він і тепер не вживается на правому березі? Різниця сполучників “аби” та “щоби” не є досить виразно підкреслена (стор. 115). Не зазначено також основне значення сполучника “аж”, а саме “крайнє” значення (стор. 115). Ми цілком згідні з Ю. Шерехом, що “поняття точності не належить до граматики” (стор. 129), але й історик знає, що історія не є течна наука...

Нічого також не сказано про семантичне значення “бо”, коли воно стоїть в реченні на першому, чи на другому місці (стор. 140). Вислів “народних думах” (стор. 146) краще було б уточнити додатком “так званих”, бо хто ж тепер вірить, що існували “народні” думи?

Морфологія, що займає в автора 200 сторінок (162-363), є, як і слід було чекати, найголовніша частина праці. Але, як властиво розуміти твердження, що слово “міць” є полонізм, хоч частково й поукраїніщений назверх (стор. 162). Це ж явище ми добачаємо в більності так званих полонізмів. Питання, що “неподільно називати кличу форму відмінком”, висловлено надто категорично (стор. 166).

Не знайшли ми згадки про “родовий відмінок часу”... Чи справді зворот із сполучником “як” (я жив у Києві як студент) є германізм (стор. 169)? Конструкція “заздрити на що”, тобто з знахідним відмінком + прийменник “на” здається нам дуже рідкою (стор. 172). Чи зустрічається вона поза прикладом, що його подає Ю. Шерех з Яновського (якого твору?)?. Чи вживання прийменника “біля” з родовим відмінком є дійсно лише явище нових часів? (стор. 180).

Треба особливо відзначити майстерність, з якою автор пояснює дуже по-плутане відмінювання іменників у літературній мові (стор. 182-197). Автор підкреслює в цьому питанні не лише “норми”, але також і тенденції мови. Проте варт було б також зазначити тенденцію в українській мові наблизити давальний відмінок однини іменників чоловічого роду до місцевого відмінку (стор. 189-190, 193).

Пребагатий і цілком науковий є розділ про наростики ї приrostки іменників, що є в праці Ю. Шереха одною з прикрас цілої частини про українську морфологію (стор. 205-258). Згадуючи французького мовознавця Бреала (1832-1915), варт було б подати в дужках роки його життя, бо з авторового тексту (стор. 229) не видно, до якого часу відноситься твердження, що його наводить Шерех. Говорячи про прикметники з наростком — съб(ий) (стор. 233), не заживо було б указати, що цей наросток має, так би мовити, шляхетний характер, тоді як подібний же наросток — цъб(ий) народній, трохи простацький, принаймні спершу, характер. Чи дійсно “шивидше” є калька з російського “скорей” (стор. 244)?

Мас цілковиту рацію автор, коли твердить, що так звані порядкові числівники “перший”, “другий” “третій”... є стовідсоткові прикметники (стор. 248). Дієслова з приrostками “по”, типу “походжати” “промовляти” (стор. 285), рясніють у “Думах”, останні взагалі мало використано в праці Шереха.

Не пояснено, як слід, і на своєму місці, чому в деяких дієсловах у наказовому способі “о” в корні переходить в “і” (стор. 312), як боятися — бійся, стояти — стій. Проте зовсім по-новому й досить слушно автор висвітлив дієприкметники в українській літературній мові.

“Основи фонетики і фонології” займають тільки 32 сторінки (364-396) — надто мало. Чому саме в іменниках жіночого й середнього роду “о”, “е” можуть з’являтись у формі родового відмінка множини, якщо ця форма має нульове закінчення (стор. 368)? Коли вже автор згадав “історичні причини і умови” (стор. 369) чергування “е” та “о” з “і”, треба було б коротко сказати про ті історичні причини, а краще було б зовсім про них не згадувати в *Списковій граматиці*.

Пояснення, що порушення ікання (чергування о, е: і) залежить від того, що традиція відчувається слабше (стор.. 371), нас не задоволяє.

Треба з притиском зазначити, що бібліографія, подана в кінці кожного розділу, є, як і слід було чекати, критична бібліографія й як така являє собою синонімну наукову вартість. Ми не бачили на стор. 24 корисний “Збірник українських приказок і прислів’їв”, що його видали 1929 р. в Харкові А. Багмет, М. Дащенко і К. Андрущенко.

Такі є головні уваги, що їх ми подаємо тут на берегах книги Ю. Шереха, яку ми читали з справжньою насолодою. Тому що цю книгу напевно видадуть вдруге, треба обов’язково там додати показники власних імен і цілої лексики. Така праця не тільки читатиметься один раз, а в ній кожний україніст не раз шукатиме відповідь на те, чи інше питання. Отже, тільки такі показники можуть заощадити йому час, потрібний для відшукання відповіді...

“Нарис сучасної української літературної мови” є праця епохільна: вона бо науково утривалоє певну епоху української літературної мови. Мова бо завжди рухається, як саме життя. Не можна зупинити його розвитку, як не можна зупинити течії ріки. Можна й треба від часу до часу збудувати греблю навколо її, щоби уникнути повені. Таку греблю навколо української літературної мови збудував 1951 р. Юрій Шерех і збудував її знаменно. Бо, очевидччики, ті уваги, що їх ми зробили тут, є краплинами в неосяжному морі цієї багатоюрої праці, справжньої *summitum* української літературної мови, що відкриває її таємниці не лише пересічному читачеві, але й знавцеві, хоч би він і приймав деякі твердження покищо з застереженням.

Отже, кожний україніст мусить бути вдячний авторові за його великий труд, що його він уклав у свою книгу, овочі багатьох років розшукувів і навчання. Ю. Шерех має смак до добре провадженої “анкети” й зберігає змісль того, що французи називають “досьє”. Від довгих довгих років ми не бачили такої книги на еміграції...

Було б невдачністю не відзначити в кінці заслуги НТШ, що видало так добайливо цю працю. Коли знаєш, що автор мешкав в одному місті, а книга друкувалася в іншому, можна тільки дивуватися, що кількість коректорських помилок не є така вже велика. І тому, що автор цих рядків знає, хто саме зайнавився друком праці Ю. Шереха, він не може промовчати прізвища Софії Янової, що віддала виданню “Нарису сучасної української літературної мови” чимало своєї снаги й пильності.

Мої спогади про В. Петрова

Загадковий загин В. Петрова, оригінального українського вченого, залишив порожнечу в науці, що її україністи відчувають щодня. Свого часу "Україна" подала деякі матеріали, присвячені його пам'яті, а серед них статтю-спогад Ю. Шереха "Віктор Петров, як я його бачив" ("Україна" ч. 6, стор. 422-429).

Нижче друкуємо цікаві спогади В. Крупницького про В. Петрова, що його український заслужений історик знав, як видко, добре й віддавна.

Die Toten reiten schnell, як писав у відомій баладі "Ленора" Бюргер. Але завдання тих, що покищо живуть на цій землі, полягає саме в тому, щоби мертві швидко не зникали, особливо такі, як Віктор Платонович Петров. Як не згадати тут слів, що їх у четвертому віці нашої ери Сервіос приписав Вергелісі: "Можна втомитися від усього, скрім пізнання". Спогади В. Крупницького якраз д. помагають нам трохи "пізнати" В. Петрова.

Редакція

I. КІЇВ

Як прийшло до моого знайомства з Віктором Платоновичем, я вже собі тепер не пригадую. Але я знав В. П. ще з студентських часів: народжені обильва 1894 р., ми разом опинилися 1913 р. в мурах Київського університету, як студенти історично-філологічного факультету. Він був істориком літератури, а я — істориком, так би мовити, чистим.

В моїй уяві залишилася й по сьогодні постать тодішнього, київського В. Петрова: малий на зріст, але жвавий, рухливий, гострий на язик, з вічною усмішкою на устах, веселий, жартівливий. Виглядало так, ніби в безтурботнім студентськім житті й не могло бути якихсь трагічних конфліктів або подій. Вони прийшли пізніше, і вже перша світова війна була їх провісницею.

Безперечно, це завдяки впливам Віктора Платоновича, я почав поволі цікавитися й літературним життям. Взагалі, тодішні історики літератури (не маю тут на увазі фахівців з західноєвропейської літератури) були найбільш жвавий чинник історично-філологічного факультету Київського університету. Тут науку бралося, можна сказати, з бою, а в семінарі проф. Лоболі відбувалися не раз дуже запальні, гострі дискусії. До цього приходив ще знаменитий методологічний вишкіл такого видатного знавця стародавньої історії літератури, як проф. Петретця, що незабаром, на наш превеликий жаль, мусів був виїхати до Петербургу, як новообраний дійсний член Петербурзької Академії Наук.

У цій розпаленій атмосфері словесних сутичок і справжніх боїв Віктор Платонович почував себе, як риба в воді. Можливо, що нехіть до наукової дискусії, що він мав пізніше, пояснюється тим, що його студентські часи пройшли під знаком полемічного запалу.

Потім наші шляхи розійшлися. Я пішов на військову службу, а Віктор Платонович залишився далі студіювати. Ми побачилися знову в Київському університеті 1918 р., за гетьманських часів, коли Петров кінчав університет, а я робив останні "злікові" іспити. Він сварив мене, чого я встряв у війну й відчувився від Університету. Ця моя військова служба послідовно привела мене до участі в громадянській війні, а потім і до еміграції. Отже, Віктор Платонович був зник з моого життя, і я знав про нього тільки з його ґрунтовних монографій про Куліша та з інших його праць.

ІІ. БЕРЛІН

Минуло чверть віку, заки ми знову зустрінулися. Здається, це було на певеломі 1942/43 р. Ми почули в Берліні, що якась делегація українських учених з окупованої Радянської України роз'їжджає по Німеччині, щоби ознайомитися з високим станом німецької "культури". Слово "культура" беру тут у лапки, бо воно звучало справді фальшиво й навіть якось дико за часів найбільші нелюдського переслідування чужинців (і навіть власних німців) з боку націонал-соціялістичної влади.

Подорожук українських учених була дуже подібна до відомих подорожей, що їх свого часу влаштовували більшовики для наївних — щоби не сказати більше — чужинців, показуючи їм радянські "потьомкінські села" — "досягнення" сталінських п'ятиліток.

Як тільки проф. Мірчук і я почули про приїзд української делегації до Берліну, то поспішили побачитися з нею, але це не було так легко. Вже аж увечері ми опинилися в скромному готелі на колишній вулиці Штреземана, що дісталася за Гітлера назву Герінга (Goeringstrasse), майже супроти Anhalter—Bahnhofу. Нам довелося довгенько чекати, заки делегація вернулася з якихось оглядін, щоби швиденько побачити й далі рушити на якісь театральні вистави.

Отже, побачення наше набрало дуже поверхового характеру. Як це водиться в тоталітарних країнах, з делегацією був і якийсь німецький супутник, тобто "контролер", що — очевидчаки — мав за інструкцію не допускати до зустрічі колишніх радянських науковців з емігрантами.

"Контролер" явно нервувався, але не допустити до розмови з проф. Мірчуком, директором Українського Наукового Інституту в Берліні, було все ж таки неможливо. Ми негайно зауважили "стриманість" делегації, що дійсно була в нелегкому становищі... Один лише Віктор Платонович робив вигляд, ніби все є гаразд і спеціяльно зайнявся нами...

Я зразу впізнав Віктора Платоновича, хоч він і постарів і мав уже чималу лисину. Перше мое враження було таке, що мій колишній університетський товариш набрався статечності й навчися говорити авторитетно. Здавалося, що від колишнього веселого скалозуба й сліду не лишилося, хоч воно насправді так не було. Навіть голос Петрова ніби змінився, — він став якимсь скрипучим. Але пізніше я помітив, що в нього були два голоси: один — офіційний, задля викладів, редакційних розмов тощо, був скрипучий, а другий, так би мовити, для хатнього, приватного вжитку, то був давній голос Петрова.

Перше побачення з Петровим тривало дослівно кілька хвилин — видко було, що колеги поспішали — і ми встигли обмінятися з Віктором Платоновичем тільки загальними особистими інформаціями. Хоч я був невимовно радий побачити Віктора Платоновича, але це побачення мене дуже розчарувало — воно було таке коротке, що навіть не вдалося встановити потрібного зв'язку. Більше мені з ним тоді побачитися не пощастило, бо делегація була ввесь час у роз'їздах.

З України Віктор Платонович (здається, він жив у Харкові) все ж устиг відіслати мені кілька своїх праць. Серед них і роман "Дівчинка з ведмедиком", що був досить поширений в колах інтелігенції, і що ним цікавилася Київська університетська молодь, як я сам мав нагоду почути; та "Аліса і Костомаров", біографічний роман, де широко розповідається про нещасливе кохання Костомарова. Сам Петров говорив мені пізніше, що це був перший біографічний роман на Україні. Але про це хай судять історики літератури. Дійсно, можливо, що це був перший модерний біографічний роман з-під пера українця і писаний українською мовою.

Ніколи не забуду враження, що його зробила на мене відтворена постать Костомарова в цьому романі. Передо мною стояла жива людина, живий Костомаров, розкидливий, забобонний, непрактичний, цілій неважче заглиблений у певну думку, з сильно релігійним почуттям, страхопуд і заразом людина твердих засад у житті. Автор сторінка за сторінкою розгортає перед читачем цю надзвичайно цікаву постать нашого минулого, і читач відчуває глибоку правдивість цього мистецького малюнку, спретого на джерелах.

Віктор Платонович недовго вже залишався на Україні. Гітлерівська Німеччина зазнала смертельного удару під Сталінградом. Наближалася катастрофа і для німецького війська, що обсадило нашу батьківщину. Треба було незабаром покидати не тільки Харків, але й Київ і взагалі цілу територію Східної України. Для українських учених з надніпрянщини починається доба еміграції.

Перший етап еміграційного життя для Петрова був Львів, куди він 1943 р. був запрошений на посаду керівника катедри етнографії Українського Наукового Інституту.

Трохи згодом Петров опинився в Берліні, де в рр. 1944/45 працював як науковий співробітник Українського Наукового Інституту. Я був дуже радий, що Українському Науковому Інститутові пощастило здобути такі дві визначні сили: В. Петрова і Ю. Шевельова (Шереха).

Нарешті ми мали з Петровим нагоду, як колись у Київському університеті, разом співпрацювати. Наша співпраця полягала головно в розгляді наукових еляборатів, що їх надсилали нам науковці-емігранти. Цих праць було чимало, а Інститут міг тільки поволі видавати їх циклостилевим способом (іншої можливості тоді не було). Отже, треба було друкувати їх за чергою, в залежності від важливості теми, чи спроможності нашого циклостилю. В цьому якраз і полягала наша співпраця. Дуже багато часу вона в нас не забирала.

Ходили ми разом з Віктором Платоновичем по Берліну, властиво не стільки по самому Берліну, скільки по його околицях. Я дуже хотів дати відчути Вікторові Платоновичу той чар, що його робили на мене берлінські околиці під час моїх численних мандрівок пішки, особливо в східно-південному напрямі. «Müggelsee» і «Müggelberge» стояли звичайно на першому пляні. Але, здається, великого успіху я не мав. Берлін, як система великих озер, не був до вподоби Вікторові Платоновичу.

Віктор Платонович не охоче знайомився з новими людьми, й мені було тяжко затягнути його до себе й познайомити з моєю дружиною (німкенею). Але серед своїх земляків Петров був дуже товариський і радо запрошуав їх до ресторанії. Щодо мене він просто виявився малим тираном: я не смів навіть і слова сказати про те, що сам заплачу за “лукуллівські” безkartкові вечери (переважно салата або інша зеленіна). Я мусів коритися, бо в таких випадках Віктор Платонович був надзвичайно внергій, як дитина. І навіть тішився своєю внергією.

Жив Петров тоді на Kleiststrasse в будинку, що неначе залишився чудом мало пошкоджений. Дістався він до рук якоїсь ділової (на берлінський манір) генеральші, що “оцісливила” Петрова не кімнатою, але дослівно пустою залею, де не було ніяких меблів, а стояло посередині кімнати величезне ліжко (неначе труна). Тут Віктор Платонович спав, працював, приймав гостей тощо. Платив він за залю і “труну” чималі гроши (Віктор Платонович добре заробляв, співпрацюючи в газетах)... і був задоволений. Може, навіть тішився з того враження, яке робив його ведмежий барліг на відвідувачів.

Тоді ж я пізнав і спосіб праці Петрова. Коли не було якоїсь “експедиції” по рестораніях, Петров лягав рано спати, о 6-ій—7-ій годині вечора; він прокидався десь о 4-ій годині вночі й працював у ліжку аж до години 8-ої,

потім ішов на службу, до установ, до редакції і т. д. Коли вранці не було нічого іншого їсти, він пив чисту воду та їв хліб, посыпаний цукром.

Ще одна риса з Петрового життя в Берліні. Він, дослівно, бавився тим, що був унтер-офіцером німецької армії (дю рангу він дістав на Україні, як "відповідну" до своєї праці в німецькій армії). Петров носив німецьку уніформу — досить засмальцовану салдатську шинель з погонами, — хоч ніхто від нього цього не вимагав. Я не раз питав його: "Чому носите ви цю уніформу? Ні кому вона не потрібна". Віктор Платонович тільки відсміловався... і "козиряв" далі... і "козиряв", на мое здивування, зовсім за статутом, бо я не бачив, щоб хтось із вищих військових робив йому за це уваги на вулицях Берліну. А одного дня рантом Віктор Платонович сказав: "А знаєте, я рішив скинути шинель й одягнуту мое зимове пальто". Очевидчики, тра у військовість врешті надокучила Вікторові Платоновичу, і він вирішив стати звичайним громадянином. Треба додати, що його постать у добром зимовім пальті навіть якось споважніла. Щодо капелюха, то спершу він був більш-менш пристойний, але за якийсь час обернувся на якесь опудало і вже таким увійшов у славу поміж знайомими Віктора Платоновича. Тільки військові черевики в "цивільного" Петрова виглядали, мов якісь човни...

Одного дня, В. Петров до своїх псевдонімів додав ще новий "В. Бер". Але з часом ця гра в псевдоніми, особливо з псевдонімом "Віктор Бер", надокучила Петрову, бо надокучила критика, що її викликала його історіософія, підписана "В. Бер" (він узагалі не любив критики й критиків). Отож Віктор Платонович якось одного разу каже мені, що він поховав В. Бера й не хоче більше користати з цього псевдоніма. Дійсно, в одному з наступних чисел журналу "Орлик" з'явилася критична стаття Петрова (він сам мені стверджив, що ця стаття належала йому) про еспанця Ortega у Casset, але вже не під Беровським, а під новим псевдонімом...

ІІІ. ЛЯЙПЦІГ

У січні 1945 р. ми змушені були залишити Берлін. Наш Інститут містився біля самого двірця «Börsebahnhof'у» і його двічі було порядно збомбардовано. Тому було ухвалено евакуювати Інститут спершу до Ляйпцигу, а потім до Мюнхену. Перше наше ляйпцигське помешкання була якась школа на півдні міста, на так званій Rödelstrasse. Там ми дістали велику кімнату з подвійними ліжками, поставленими одне на друге. Це було щось від касарні і щось від притулку для біженців. Наше помешкання, особливо взимку (а зима 1945 р. була досить дошкальна), робило гнітюче враження, і моя дружина, що не звикла до обставин мандрівного життя, гірко заплакала, побачивши вперше ці прості дерев'яні ліжка.

Життя в Ляйпцигу якось ішло, хоч місто бомбардували і вдень. Місцеві мешканці сміялися з нас: приїхали, мовляв, на бомбардувальні гастролі, бо, справді майже щодня Ляйпциг торів. Ми почали працювати в державній бібліотеці, але частину її у нас перед очима було знищено бомбардуванням, і можливості праці для нас стали зовсім обмежені.

Коли я сьогодні оповідало про це, то саме тому, що Й Віктор Платонович переживав усі ці злигодні нашого мандрівного життя. Тільки, як завжди, він до всього додавав щось, тільки йому притаманне. Ліжко він узяв собі нагору, де був майже одинокий, бо кожний намагався влаштуватися внизу, щоби не робити щодня частих гімнастичних вправ. У товаристві, де Петров знов усіх, він був цілком "неофіційний" Віктор Платонович: сміявся, жартував, а де з кого навіть глузував... Дехто робив вигляд, що хоче поважно працювати в нашій кімнаті, заставлений горою ліжок, але Віктор Платонович і я ходили до вилози-

чальної книгоєзбірні й приносили звідти кримінальні романи, щоби вивчати, як можна стати добрим кримінальним автором...

Весна 1945 р. була тепла й годиняна, зовсім не німецька. Поволі нашим людям удавалося перейти на приватні помешкання, здебільшого у віллах південного Ляйпцигу, на краю міста. Знайшов кінець-кінцем і Віктор Платонович (властиво, знайшли йому наші діловіті молоді люди) помешкання десь недалеко від центру міста, в одній досить "пролетарській", але жвавій вулиці.

В Ляйпцигу Вікторові Платоновичу з хазяйкою не пощастило. Це була справжня відьма в спідниці. Вона швидко розкусила характер Віктора Платоновича, скільки це входило в її матеріальні інтереси, і обкрадала його, де тільки могла. Саме тоді вже давалася взнаки недостача в їжі, і хазяйка Петрова під час його відсутності відкraювала собі добрий кавалок хліба і їла собі на здоров'я. Тоді Віктор Платонович почав ховати хліб у давно нетопленій кахляній грубі, але й туди сягала рука капосної господині. Я просив, сварився, благав Віктора Платоновича дозволити мені, бодай один раз, п'балакати з його хазяйкою. Це були вже часи, коли прийшли до Ляйпцигу американці, отже, не було нічого простішого, як настражати ними цю наскудницю, якщо вона не перестане красти. Але Віктор Платонович уперся: "Не хочу, не хочу й не хочу".

Проте спосіб на господиню він згодом знайшов, і в цьому теж виявилася вдача Петрова. До скованого в кахляній грубі хліба, на якому була зроблена певна позначка, Віктор Платонович чіпляв записку німецькою мовою, приблизна сміливість: "Далі цієї позначки прошу хліба не краяти".

Це було справді ввічливо й коректно, а головне, як твердив Віктор Платонович, — допомогло...

Американці прийшли до Ляйпцигу на весні 1945 року. Два дні до того гри-
міла артилерія (здаеться, попустому). Люди з "народнього набору", куди дісталися й останні німецькі інваліди, шикувалися на вулиці — готовувалися до оборони. Один з цих штурмовиків запитав мене, де американці. Я щиро роз-
сміявся. Такою кумедною мені здалася думка, що я, цивільна людина, маю знати
те, чого не знає військовий...

У перші дні, як прийшли американці, з прохарчуванням стало гірше. Саме в цій голодні дні ми робили з Петровим чимало прогулянок у мальовничій пів-
денній частині Ляйпцигу, розмовляючи з ним на різні теми. Пригадую собі сьогодні розмову про "підсічне господарство" князівських часів (пізніше я відчигав це в розвідці В. Петрова в "Археології"), або про термін "номадство". Се-
ред української еміграції був поширений погляд, що, мовляв, москалі — ко-
чівники, або напівкочівники, українці — хлібороби. Але Віктор Платонович цього погляду не поділяв, беручи за зразок модерні пастуші народи і т. д., і т. д.

Якось була в нас суперечка: Віктор Платонович вважав поняття "еволю-
ція" за поступ, а я — за розвиток. Навіть "розвиток" у Петрова був "поступ".
Взагалі зраціоналізований і змеханізований світ нашої доби, що його заступав
Віктор Платонович, був для мене чужий.

У розмові про так звану німецьку льюкальну літературу Петров твердив,
що у німців узагалі була тільки льюкальна література, і я був дуже здивован-
ний, коли В. Бер включив у цю льюкальну літературу Готфріда Келлера й Кон-
рада Фердинанда Майера, тоді як обидва були швайцарці й, очевидччики, належали до льюкальної швайцарської літератури. Віктор Платонович узагалі не любив німців і німецької вченості. Німецьке філософування було для нього бала-
каниною не "про", але "навколо".

Між іншим, факт, що Пилип Орлик і Сава Чалий фігурують в оповіданні
Петрова "Приборканний гайдамака", пояснюється тим, що я тоді оповідав В. П.
про мої досліди, щодо цих двох осіб.

Торкалися ми також інтимніших тем. Віктор Платонович твердив, що бездітний чоловік не доводить свого права на існування, не виконує свого призначення (можливо, що тут було якесь глузування і з себе і з мене!).

А іноді з певною задумою, Петров говорив: "як було б добре мати дитину... без допомоги жінки". І ми, глянувши один на одного, щиро сміялися, але за цим сміхом Віктора Платоновича ховалася якась глибока, притаємна думка.

Звичайно в кожному з романів В. Домонтовича відзеркалюється його автор. Але роман "Доктор Серафікус" є, я сказав би, більш автобіографічний, ніж інші. Образ "змеханізованого д-ра Серафікуса" входить у нашу свідомість спочатку, як образ Комахи Ірці, і цей Комаха має чимало людяного, а принаймні добросердечного в собі (гуманізм Віктора Платоновича!). Безперечно, де в чому Домонтович в образі Комахи висміює й своє оточення й окремих людей і самого себе. Власне висміювання робиться тут рафінованими засобами: навіть окуляри Комахи, його кліпання очима т. д.

Дуже часто ми розмовляли про голодні роки в Києві. Віктор Платонович пірвиював тодішні часи з теперішніми — ляйпцигськими, і твердив, що тепер ми переживаємо легкий епізод голодування. Надзвичайно сильні сторінки "Болотяної Люкрози" з їх яскравим описом голодуючого Києва, і сособливо його голодуючої інтелігенції — думаю не вийшли б такі колорітні, коли б вони не писалися під впливом другого голоду — ляйпцигського, правда, не такого сильного, як київський, але все ж дошкільного.

Кли б хотів побачити В. Петрова весняної днини, після обіду, в Ляйпцигу, той мусів би йти в парк поза каналом і шукати там на березі якогось ставка, чи каналу, на місці, де повно тепла й сонця. Він напевно знайшов би лесь там Віктора Платоновича під якимсь дубом, з замруженими очима, як у великого кота, що вигрівається на сонці.

IV. МЮНХЕН

Шіньою весни 1945 р. прийшла катастрофа. Несподівано, як грім з ясного неба, вдарила на нас вістка, що американці віддають більшовикам не тільки Саксонію, але й Турингію. Отже, треба було негайно виїжджати, але це не була така проста річ, бо навіть виїзд з Ляйпцигу американці обмежили 5-кілометровим кордоном.

Співробітники Інституту поділилися на окремі групи: одні пішли пішки, поклавши на віз найконечніше майно; інші поїхали залізницею в напрямку на Bayreuth, Fürth (у цій групі, разом з проф. Кузелю був і В. Петров). Я з жінкою попрямували до міста Буднітедт, біля Ваймару, звідки вже разом з швагром почали автову мандрівку по Німеччині.

Український Науковий Інститут уже ніколи не зібрався докупи. Його співробітники, правда, незабаром згуртувалися, але вже як професори Українського Вільного Університету, що тим часом прибув з Праги до Мюнхену й робив свої перші організаційні кроки. Мюнхен (частинно й Аугсбург) став за науковий осередок української еміграції. До Мюнхену, де мені доводилося читати лекції, або брати участь у тім чи іншім науковім конгресі, що їх тоді відбувалося чимало, — я приїжджав з Штаде—Гамбургу, місця моого сталого перевання.

Віктор Платонович жив тоді на півночі Мюнхену, на так званій Файліц-вулиці (коло Файліцплощі). З хазяйками (знову хазяйки!) йому нарешті пощастило. Петров мав досить простору, вмебльовану кімнату. Хазяйки (мати і дочка) були люб'язні, привітливі й не скидалися на голодних акул, як ляйпцигська хазяйка. З своего боку Віктор Платонович пильно підтримував цю "при-

язнь" з своїми хазяйками, часто роблячи їм гарні подарунки (каву, шоколяд тощо).

Віктор Платонович досить рано лягав спати, а працювати починав десь коло 5-ої години ранку й пильно працював аж до 10-ої. А потім починався день з його звичайними турботами, лекціями, що їх він, між іншим, не любив. Петров узагалі був байдужий до своїх обов'язків, хоч і виконував їх точно; це був учений, дослідник, а не педагог У неділю, коли Віктор Платонович був вільний, ми йшли разом на обід, потім їхали кудись до Зоо, або на якусь виставку "безпредметової графіки" тощо. Восени 1947 р. ми поїхали на два дні до Берхтесгадену. Там ми зробили гарну поїздку пароплавом по "Королівському озері". Стояла чудова вереснева погода. Було так тепло, що Віктор Платонович купався; міцна будова його тіла, висока мускулатура грудей при невеликім зрості, робили враження чогось бадього, природної міці..

По дорозі до озера Віктор Платонович побачив козу і страшенно нею захопився: "Коза сміється", — твердив він, повний захвату, й ми по черзі вибухали сміхом. Справді бо, проклятуща коза виглядала так, ніби вона всміхалася.

Шлях до Королівського озера був неблизький і ми дорогою в розмові порушували різні теми. Віктор Платонович, пам'ятаю, одверто признавався, що він зі страху перед більшовиками намагається по змозі не звертати на себе уваги. А тому він обмежив свої виступи в пресі, перестав дописувати в газетах і тільки від часу до часу дає статті в журнали. На мос зауваження, що стаття в журналі теж стає відомою більшовикам, В. П. відповів, що між статтею в журналі й газеті є різниця, та що до більшовиків треба керуватися засадою: "не дрохи собак..." Говорив він про це тихо, поважно і з якимсь боязким передчуттям великої небезпеки...

Я замислився над його словами, а коли з ним сталася катастрофа, то ця розмова по дорозі до Королівського озера в Берхтесгадені раз-у-раз виринала в моїй пам'яті...

А потім прийшли роки моїх хороб, чи хороби, коли я тільки випадково міг бачити Віктора Платоновича. До того ж, після валютної реформи довший час було неможливо дістатися з півночі до Мюнхену. За цих обставин дійшла до мене сумна вістка про загин В. Петрова. Я завжди був тієї думки, що його було замордовано, замучено й що його таки дістали до своїх рук майстри свого фаху, які вміють замітати сліди...

**

Чимраз частіше доводиться мені читати про В. Петрова (В. Домонтовича), як про нещадного скептика в дусі Анатоля Франса, який репрезентує зрілу (перезрілу?) культуру Західу високої вартості з скептицизмом, що має вже свою славну історію і традицію у Франції. Безперечно, дещо з цього скептицизму А. Франса знаходиться і в творах і в самім способі відчування й думання В. Петрова. Ale так само є в нього щось дитячо-радісне, наївне, щось, як це дехто називає, Сковородинське.

В. Петров був великий майстер будувати системи. Ale метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його ества, мов якийсь чорттик. Той чорттик хотів грратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т. д., ale в якийсь суворенний спосіб, без чіхось заперечень (нелюбов до критики!). Високий сміливий дух і заразом дитяча до певної міри вдача!...

В. П. ховав у собі щось, ховав пильно й фікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого "я", щоби не побачили в

ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В. П. все робив, щоби його не брали “всерйоз”! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні недопустити публіку до свого інтимного “я”...

Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе. Проте в центрі його ества було якесь добре зерно. Він, що так любив сонце, хоч не любив про це говорити, сам був якийсь соняшний. Хто це відчував, мусів його не тільки шанувати як людину, але й любити, не зважаючи на всі його дитячі вибрики. Люди здебільшого й не знали про ті таємні проміння, що їх висилала особа Віктора Платоновича. Він приходив у гості, жартував, розмова оживлялась, присутні діставали добрий гумор. А потім, за годинку Віктор Платонович прощався. Все тоді сіріло, й люди знову були якісь сумні й похнююдлені...

**

Нехай читач не подумає, що я спеціально підкреслю Сковородинське в В. Петрові. Але я уявляю собі Віктора Платоновича таким, яким він залишився в моїй пам'яті, після наших численних зустрічей і розмов. Мені здається, що Віктор Платонович був повернутий до мене своєю соняшниною, привітною стороною. Зрештою, його скептицизм мене мало цікавив. Мене могла привабити до себе тільки “людина”. Віктор Платонович і був такою “людиною”, до того ж людиною геніяльною.

Не знаю, чи взагалі вдається нам, сучасникам, розгадати цю небуденну людину. Можливо, що загадковий образ В. Петрова виясниться для нас тільки після довгих і пильних студій над джерелами, що стосуються його особи, зокрема, його листування й т. д. А до того часу, треба чекати...

Б. Крупницький

29 травня 1453 року

П'ять віків тому, 29 травня 1453 р. Царгород, столиця Візантії, що її так відважно захищав останній ціsar Константин XI Палеолог, маючи просто смішну кількісно силу, дістався в руки турецького султана Магомета II, чий цікавий портрет залишив нам венецький маляр Жентіле Белліні. Хоч тодішній літописець Дука безперечно перебільшує, коли пише, що Магомет II мав у травні 1453 р. 400.000 війська, але пропорція сил у тих, що нападали, й у тих, що захищали, була надто разюча....

Хоч ця подія для Європи несподіванкою не була — Царгород був уже тоді лише столиця без імперії, голова без тіла — але вражіння від неї було незвичайне. “Є це нещастя для цілої християнської спільноти” — писав ціsar Фрідріх II до папи Миколи V... Багато тогочасних письменників (греків, венеційців, москвинів, українців, турків тощо) подали для нашадків драматичні розповіді про упадок Царгорода 1453 р., про те, як турки грабували місто, грабували, як жорстокі дикиуни, як вони гвалтували манашок, як ламали священний посуд, як палили численні рукописи, що зберігалися по монастирях...

Вже віддавна історичні досліди зруднували легенду про Візантію, що конала 1000 років, що займалася виключно богословськими суперечками, що цікавилася лише стайнями Царгорода, політичними, любовними та релігійними драмами, помстю та інтригами. В дійсності Візантія була найцивілізованаша держава в середньовічній Європі, держава войовнича й заразом освічена, що впродовж 1000 років захищала Західну Європу від Азії... Вона діставала не раз

рани; що здавалися незагойними, але вона їх усе ж загоювала й продовжувала єю політичну та культурну місію. Спадкоємець римської величності та її великих амбіцій Візантія впродовж 1000 років захищалася зі зброяю в руках проти "варварів" та "невірних", які шукали в ній багатств, бо кружляла тоді поголоска, що Візантія одна лише посідає дві третини цілого світського багатства. Царгород упав 1453 р., як жертва турків. Але до того він мусив змагатися цілий час з слів'янами та з "латинянами". Що й казати, причина владку Царгороду полягає також і в неперебачливості Західної Європи, що зрозуміла свою помилку заналго пізно. Магомет II тільки скористав з божевільного акту хрестоносців, що 1204 р., проти виразного протесту папи Інокентія III, зруйнували Царгород, влаштували латинську імперію й посадовили на трон базилеса Бодуена Фламандського.

Нова від 1261 р. Візантійська імперія Палеологів (ця династія дала кількох володарів, що своїм розумом, своєю статечністю та своїм патріотизмом були б великі державні діячі, якби вони царювали за іншої доби) була лише тінь мотутньої монархії Комненів, тінь не тільки у військовій, але й у духовій діяльності. Чи деякі греки, коли останні цісарі рішилися на релігійну унію з Римом, не голосили, що вони воліють "турецьку чалму, ніж напську тіяру"? Десять тут лише згадати, як зустріли Ізидора в Царгороді, коли він відправляв у св. Софії урочисту службу на честь Унії. Так, драма, що 1453 р. захитала мешканців Царгороду, була не турецька небезпека, а небезпека Унії з Римом! Не турецька перемога здалася тодішнім візантійцям катастрофою, а Унія з Римом...

Але впадок Візантії, як держави, зовсім не значив упадку грецької культури. Недаремно в останніх за наших часів працях, присвячених історії Візантії, є розділ "Візантія після Візантійської держави". Самі турки, напівдикуні й кочівники досі, захопивши місто з стародавньою цивілізацією, не маючи самі жодних політичних традицій, пішли їх шукати у візантійській адміністрації, спадкоємниці римських традицій, що була найкращою адміністрацією античного світу. Порта цілий час послуговувалася, особливо в закордонній політиці, — інша річ, чи це було ій на користь — греками. Взагалі, Туреччина нік ли не думала про те, щоби зруйнувати гелленізм, і зовсім слушно сучасний грецький історик Папарічопулос твердить, що грецький народ, що повстав 1821 р., мало чим відрізнявся від того народу, що впав 1453 р.

Щодо Західу, він широко скористав з упадку Візантійської імперії. Візантійські вчені, вигнані з своєї країни, принесли до Італії свої дорогоцінні рукописи й почали навчати західних гуманістів грецької мови.

**

Не існує на світі, очевидячки у вільному світі, жодного українського органу, що не відзначив, у той чи інший спосіб, на своїх сторінках упадку Царгороду. Їхніня бо Візантійська імперія була надто зв'язана з Україною. Насамперед, це від неї давня Україна-Русь дісталася християнську віру й, значить, цілу тодішню культуру.

Хоч Володимир був "західник" (був він германського походження), хоч і до нього були зв'язки в Києві із Західним світом, але прийняв він християнську віру від першої тодішньої потуги, Візантії. Правда, він робив це виключно через політичні причини: своїм бо шлюбом з візантійською княжною Анною "варвар" Володимир увійшов у цісарську візантійську родину. Але, коли княжна Анна померла (коло 1011 р.), Володимир, як твердить Дитмар Мерзебурзький, одружився з внучкою Оттона II й, таким чином, увійшов у Західну цісарську родину, у родину Саксонську. Сам Оттон II був син Оттона Великого, першого

голови святої Римської Імперії й святої Аделаїди, доньки Бургундського короля Рудольфа II.

Хоч грецький вищий клір у Києві не знав ані мови своїх вірних, ані їх звичаїв (з 21 Київського митрополита, що змінилися за дотатарських часів, тільки два чи три були призначенні поза межами Царгороду; інших призначав царгородський патріарх, а 15 митрополитів були чисті греки), він намагався поширити в давній Україні-Русі протикатолицький настрий, однаке під цим оглядом, греки на Україні успіху не мали, бо наші предки були байдужі до розходження поміж обома Церквами, за те в Москві грекам пізніше вдалося знайти сприятливий ґрунт.

Не треба забувати, що вселенські Собори, що на них виробилися основи "Вірюю", відбувалися якраз у Царгороді, Нікії та Халкедонії. Зрештою, сотки святих Візантійської Церкви фігурують також у католицькому календарі, так що українці, православні й католики можуть шанувати тих самих святих, наприклад, св. Миклу, архиєпископа Мир Лікійського або Івана Дамаскина...

З Візантії давній Україна дісталася також літературну мову, архітектуру, музику, в одне слово цілу культуру. Отже, нема нічого дивного, що греки навіть по впадку Царгороду, в XVI-XVII вв., грали не аби яку роль на Україні. Згадаєм' хоч би Александрійського патріарха Мелетія Піг'я, царгородського — Кирила Лукариса...

Коли, внаслідок упадку Царгороду, частина українського народу прийняла 1596 р. церковну унію з Римом і тим пішла на Захід, українську католицьку Церкву називали колись в Австрії, по 1772 році, штуечно "греко-католицькою" а деято й сьогодні називає її Церквою "візантійського" обряду, хоч цей обряд цілком слушно треба називати "руським", або, сучасною мовою, українським обрядом.

Потрібні спеціальні розшуки в ділянці взаємин давньої Візантії й України. Ті розшуки досі робилися виключно в "російському" дусі, що не могло не відбитися на їх наслідках. Потрібний, так би мовити, "український" підхід до цих питань. Певні, що він дастє цікаві й несподівані наслідки. На превеликий жаль, досі так бувало, що українці не були візантинознавці, а візантинознавці не були українці... В річницю впадку Царгороду треба побажати, щоби врешті ступій над давньою Україною й над давньою Візантією робилися тими самими оссбами. Від цього виграс лише наука.

**
*

Більше, як 40 років минуло від того ранку, коли я вперше побачив Царгород.

Коли вперше бачини Царгород, особливо після одноманітного плавання Чорним морем, ти є просто захоплений. Праворуч, ліворуч, в Європі, чи в Азії, скрізь бачиш вілли, палаці, мечеті... Що близьче підходити корабель, то більше зростає пожвавлення. Ось Терапія, колишня літня резиденція французької амбасади, де бував частенько Григор Орлик. Починаючи від Румелі Гісеара, протока звужується, виловине стає все більш разюче. Маленькі пароплави біжать з одного берега на другий. Незліченні каюки борознять море. Небо, вода, земля, все з'єдналося тут, щоби створити особливу гаму барв, з якимсь надзвичайним полиском...

Нарешті з'являється сам Царгород, що лежить між Галатом і Сералем, де панують тяжкі маси св. Софії й стрункі мінарети, мечеті султана Ахмета...

Ви в'їхали у Золотий Ріг, це мент, коли треба сходити з пароплаву...

Ох, як добре бути іноді *landator temporis acti*...

Україніка в Штуттгарті

ДВА РУКОПИСИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ XVII-XVIII СТ.

У ШТУТТГАРТСЬКІЙ КРАЄВІЙ БІБЛІОТЕЦІ.

Що два рукописи до української історії знаходяться у штуттгартській краєвій бібліотеці, то про це вже давно відомо з праці колишнього її директора W. Heyd-a, «Die historischen Handschriften der Kgl. Oeffentlichen Bibliothek zu Stuttgart». (Штуттгарт 1889-1890, т. 1, стор. 202-203). На основі даної праці я ознайомився також з тими рукописами ще в 1937 р., коли мене химерна доля перекинула з Кенігсбергу жити і працювати у Штуттгарті. Своечасно подати про них вістку нашим історикам мені ні тоді, ні під час війни не було вже зможи, що роблю я єще тепер.

Перший рукопис зветься: «Літописець краткий, принадлежацій къ истории украинской о владившихъ въ ней прежнихъ Гетманахъ, въ которомъ приподнесено многими грамотами, указами и инструкциями, принадлежащими къ сей истории». (Сигн. Cod. Hist. Fol. 443). Його картонова обгортачка, папір і письмо з XVIII ст... На спиці обгортки, зверху, було написано «Літописець Краткий». Усіх листів він має 114, з них 3 чистих спереду, 9 іззаду, 1 заголовний 1-101 писаних, причім 1 писаний лист з таким заголовком: *Исторія о Україні*.

Літописець зачинається словами: «Когда послѣ самодержавія великаго князя Владимира и междуусобного сыновъ его убийства, такожъ послѣ великаго разоренія, Батыемъ нанесенного, не скоро Гедиминъ великий князь литовскій, прішедши въ Кіевъ, побилъ надъ рѣкою Ерпенемъ князей рускихъ и прилучилъ къ своей землѣ княженіе Кіевское»...

Не кажучи, як довго київське князівство перебувало під Литвою, літописець відразу переходить до історії гетьманів, що з них первім (?) був з 1506 р. «Прецлавъ Лянцкоронскій». Свій перелік усіх гетьманів він доводить аж до смерті гетьмана Данила Апостола († 17. I. 1734), а власне до призначення по ній так званої «малороссійской коллегії». Все це охоплює 1-74а листів. Від листа 74б аж до 101 слідують додані до Літописця документи, яких щоправда не так дуже багато. Ось вони, передавуючи їх по черзі:

1. **Указ цариці Анни старшині генеральній і полковій, військові та поспильству,** дат. Петербург, 31. I. 1734. Про правління Україною-Гетьманчиною, «до предбудущаго о избраниі Гетмана», колегію з шести осіб — трьох з «великороссовъ» і трьох з «малороссовъ». (Цей указ у перекладі на французьку мову див. L. B. Scherer (*Annales de la Petite-Russie*, Париж 1788, т. 2, стор. 376-379).

2. **Інструкція цариці Анни для колегії про правління Україною-Гетьманчиною,** дат. Петербург, 31. I. 1734. Копія з оригіналу. Ця інструкція складається з 8 пунктів. В останньому сказано, що колегія має правити гетьманським урядом на основі указів і пунктів, уділених «умерщему Гетману Даніилу Апостолу». Пор. I. B. Шерер, вищеподаний твір, т. 2, стор. 380-384).

3. **Царь Петро I до ніженського наказного полковника** (Обидовського?), без дати, але десь так у жовтні 1708 р. В цьому листі Петро I повідомляє ніженського полковника про відступ від нього гетьмана Івана Мазепи і його переході до шведського короля Карла XII, про розіслання указів «генеральній старшині и полковникамъ и сотникамъ» для вибору «новаго Гетмана по правиламъ и вольностямъ своимъ». «А вамъ жалезьмъ, дабы вы какъ юанскорѣ для совѣтовъ прибыли сюда», тобто до посту Петра I.

4. «Выпись съ книгъ мѣскихъ стародубовскихъ права майдебурскаго», для генерального обозного Якова Лизогуба, дат. 20. IV. 1745. Випис наказу Я. Лизогуба, як ще генерального бунчужного, з дня 27. VIII., вписаного у книги стародубівського магістрату дня 1. IX. 1715 р., у справі військового степу під Стародубом, аби його ніхто із сусідів собі не присвоював. Для такого свого наказу Я. Лизогуб

мав «реймънтарскій Ясне Вельможнаго Пана» наказ. Та випис видано йому, вже генеральному обозному, «при печати магистратової» та з підписами: «Магистрату Стародубскаго войтъ Антонъ Комено, бурмистръ Федор Куневичъ, бурмистръ Матвей Парфеновъ, райцъ Данило Ивановъ, райцъ Андрей Ширай, лавникъ Никита Худина, магистратскій старшина писарь Сава Терлецкій».

5. Указ цариці Анни князеві Олексієві Шаховському (першому членові так званої «малоросійської колегії»), дат. Петергоф, 8. VIII. 1734. Копія з оригіналу. Про запровіднання московського війська в Україні-Гетьманщині, про переклад «малоросійского права» або магдебурзьких і саксонських статей на московську мову, про перепис населення в Україні-Гетьманщині, про кількість значкових товарищів у полках і т. д.

6. Указ цариці Єлизавети генерал-лейтенантові Бутурлінові, дат. Петербург, 25. XI. 1741. Копія з оригіналу. Про від'їзд Бутурліна з Москви до Глухова на місце Неплюєва.

7. Указ царя Петра I Гетьманові Іванові Скоропадському і восьму Військові Запорозькому, дат. 17. XI. 1720. З підписом лише канцлера графа Головіна. У Глухові отримано той наказ 16. XII. т. р. Зміст: Петро I наказує гетьманові, що, коли йому під час хороби не можливо вихідні універсали й листи ні читати й ні підписувати, то за нього, по їх вислуханні ним, має підписувати лише генеральний писар Семен Савич. Для писаря гетьман має зробити окрему канцелярію, де б він сидів з надійними й заприєженими канцеляристами. Всі вихідні універсали, листи, декрети й т. д. має генеральний писар занотовувати в «записній книзі». Бо як з допиту канцеляриста Григорія Михайлова виявiloся, то він підписував іменем гетьмана — «выше именованный Гетманъ» — канцелярійні папери про світські справи, в той час, як генеральний писар підписував гетьманські універсали й листи лише про справи військові. Щоправда, згаданий канцелярист Григорій Михайлов казав, що як генеральний писар, так і він підписували ті папери при гетьманові. Та такий підпис на них «отъ другихъ» може спричинитися до «неприемности й небезпеки, а напіаче тоді, коли вони підписуються такими людьми, «какъ тотъ канцелярист Григорій, человѣкъ подозрительной, ибо онъ самъ про себя сказалъ, что въ самую измѣну (в 1708 р., Д. О.) бытъ при Орликѣ и писаль въ Мазепиной канцеляріи нѣкоторые універсали и письма, противные интересовъ» царських, як ѿт, наприклад, «в Ровнѣ». Знову таки в селі Дехтярівці він, з наказу Орлика, «Леонтию Галъцькому присяга писаль», аби він був вірним гетьманові Іванові Мазепі. У свому допиті Григорій Михайлов також сказав, що він у місяці лютому 1719 р. в гетьманськім палаці у Глухові говорив Семенові Соболевському, «что онъ, Соболевский, подаетъ донощеній на людей» (московській владі) ѹ ѹ він, Михайлов, подастъ про це до відома гетьманові. Та коли Соболевський доносив на Григорія Михайлова, «что онъ бытъ при Орlike», то він «доносиль на него правду» й за це «велько сослать его. Григорія, в силку в Казань и употребить ево губернатору тамошнему в какую службу по своему расмотреню». Знов із допиту Василя Дорошенка виявiloся, що гетьманські універсали й листи печатають канцеляристи військовою печаткою також у неприсутності генерального писаря, чого не слід робити. Бо як цей Василь Дорошенко сказав, то він одного разу, печатаючи універсали й листи, прибив печатку на простому папері й дав його «одному Заднѣпрскому жителю», а знов іншого разу він відбив військову печатку на восковій дав ѹ Якову Чеховському, через що його гетьман з посади звільнини і покарав, як ще малолітнього, в хаті його тата. Щоб такого недаду в канцелярії більше не творилося, вихідні гетьманські універсали й листи мають печатати канцеляристи військовою печаткою лише у присутності генерального писаря.

8. Генеральна військова канцелярія до полкового правління у Стародубі, дат. Глухів, 10. II. 1749. Повідомлення про указ цариці Єлизавети, в передачі правителісвенного сенату з дня 4. II. т. р., про облегчення України-Гетьманщини: на три роки від постачання московського війська, від індуктного-ввізного збору, який зужити «на пропитаніе бедныхъ», про звільнення українських мешканців «отъ содержанія конскихъ заводовъ», про дозвіл на два роки гнати горілку козакам, духовенству, шляхетству, старшині, міщанам і «посполитому народу», від наряду підвід, робіт і т. д.. Цей указ порішила генеральна військова канцелярія розіслати «во всѣ малоросійські полки и полковникамъ», а де їх нема, то полковим старшинам і магістратам до загального відома і проголошення «при всенародномъ собраний въ церквѣ» та з того приводу відправити там молебень за здравія і многоліття цариці. Притом, як духовенство і полкова старшина, так і інші військові і світські стани мають скласти подяки на ім'я цариці і прислати їх до генеральної військової канцелярії для надіслання до правителісвенного сенату.

Про це все «старшинъ войсковой Стародубовски, нынѣ правленіе полковое, «въ-
датъ и чинить». «А въ подлежащѣ мѣста указы посланы, и копія съ указа прави-
тельствующаго сената при семъ къ вамъ приложена». (Див. нижче ч. 9). «На под-
линномъ подписано:

Алексей Изволский
Иванъ Челищевъ

Федоръ Лисенко
Михайло Скоропадский
Петръ Васильевичъ.

За генерального войскового писаря обозный полковый Полтавский Андрей Руновский. По листамъ справиль войсковый канцеляристъ Сергій Дернунь» (Дергунь).

9. Правительственный сенат до генеральной військової канцелярії у Глухові, дат. 4. II. 1749. Передача указу цариці Єлизавети про облегчення України-Гетьманщини від тягарів, про що генеральна військова канцелярія має там скрізь подати до відома. «А въ военную коллегию и куда надлежало указы о томъ изъ сената посланы». Оригінал підписали: «Обер-секретарь Павелъ Севергинъ, секретарь Михайло Новоторцовъ, регистраторъ Иванъ Окончниковъ. — По листамъ копію скрепилъ: за генерального войскового писаря обозный полковый Полтавский Андрей Руновский. Съ подлиннымъ свідчествовалъ: войсковый канцеляристъ Сергій Дергунь».

10. Стародубівське полкове правління до цариці Єлизавети, копія без дати й пілпису. Оригінал надіслано цариці через генеральну військову канцелярію. Зміст: Переказу цариці про облегчення України-Гетьманщини від тягарів і витівата подяка її за те. Той її указ стародубського полку канцелярія дісталася з листом від генеральної військової канцелярії 17. II., а на другий день, 18. II., в «полковомъ городѣ Стародубѣ, въ Соборной Рождества Христова церкви» проголошений. Тоді ж за здоров'я і многотіття цариці, відправлено також молебень. Її указ стародубівська полку канцелярія розіслала «во всѣ полку Стародубовського сотнѣ и куда надлежало».

11. Указ цариці Єлизавети правительенному сенатові, дат. 20. X. 1746. Генеральному обозному Якову Лизогубу, що прибув до двору цариці «съ прочими чиновными козаками и служительми», видавати із «статсь канторы» не по 10 рублів, як це мали післанці від гетьмана в 1727 р., але по 100 рублів, бо «оные пріѣхали ко двору нашего съ поздравленiem блгополучно совершившаго брака нашего вселюбнейшаго племянника». До того ж дати приїжджим також вільне мешкання, бо вони суть «отъ всего малороссийского края знатными депутаты».

Оде і всі документи, додані в копіях до «Літописца краткаго». Всі вони, як бачимо, походять у більш сті із стародубівської полкової канцелярії. Що окрім цих документів були відомі авторові літописця й ним використані для свого твору ще інші документи, це цілком зрозуміло. Так ж ясно, що він, нобіч тих документів, мав під руками діярію-щоденник гетьманської генеральної канцелярії та був би самовидцем подій ще за гетьманування Івана Скоропадського, Данила Апостола й по них. Для підтвердження цього свого погляду на воджу тут з «Літописця» деякі уривкові місця.

«Дмитрий Горленко, бывший полковникъ Прилуцкій, да зять его Бутовичъ, да писарь Орликовъ Иванъ Максимовичъ и Михайло Ломиковскій да Антоновичъ канцеляристъ въ лѣто 1714, отъ пословъ государевыхъ Петра Андреевича Толстаго и Петра Павловича Шаферова — у турка въ неволѣ бывшихъ — обнадежены писменно милостю монашю и животомъ, прибыли (з Бендер. — Д. О.) вольно въ Кіевъ и, бывши въ Глуховѣ у Скоропадского Гетмана съ повинною въ томъ, что они слѣдовали за измѣнникомъ Мазепою, побраны на житъ въ Москву свободное, гдѣ и поденные деньги имъ изъ казны государевой на прокормъ даваны». Дмитро Горленко відпущеній «изъ Москвы во отечество свое къ женѣ до Прилука» щойно в 1730 р..

Або: Гетьманъ Іван Скоропадський, повернувшись з Москви до Глухова в Петрівку, умер 3. VII. Й похованій 5. VII. 1722 р. «въ Гамалеевскомъ дѣвичьемъ монастырѣ», збудованім «каменно» його дружиною Настєю. По його смерті «указомъ изъ сената повелено Павлу Полуботку съ старшиною генеральною править въ мѣсто Гетмана».

20. VII. 1722 р. прибув до Глухова «бригадиръ Степанъ Вельяминовъ и, учившъ коллегію, начальъ денежные и хлѣбные зборы збирать въ Малой Россіи отъ всѣхъ изъ всего». На просьбу чернігівського полковника Павла Полуботка, що

правив «сь старшиною генеральною за Гетмана», сенат ті збори, «по силі пунктовъ Хмельницкаго», скасував, але по повороті царя «сь дербенскаго походу» були вони наново відновлені.

В місяці червні 1723 р. поїхали з наказу царя до Петербургу «полковникъ Черниговскій Павель Полуботокъ и с нимъ судіа Иванъ Чарнишъ, да писарь Семенъ Савичъ войсковые генеральныи просити царя про «волности ко-сацкіе.. а паче о избрании вольными голосами Гетмана». В зимі т. р. «полковникъ Черниговскій Полуботокъ с товарищи прогнівали в Петербурзі царя «дерзновенными запросами» й «за то взяты тамъ подаръстъ, а въ Малой Россіи домы ихъ.. и по житкі запечатаны». Це сталося з домами и пожитками «асаула генеральнаго Василія Жураковскаго да бунчужнаго Якова Лизогуба», яких «взято тудажъ въ Гитербургъ». Після них були «правителями» в Україні-Гетьманщині, призначенні Олександром Румянцевим, такі особи: «Іванъ Лебенець — бывшій полковникъ Полтавскій, да Іванъ Мануйловичъ — сотникъ Глуховскій, да Федоръ Потребичъ Гречаны. И тогдажъ нѣкоторыхъ изъ старшинъ полковыхъ и сотниковъ побраны подафестъ до Глухова, гдѣ сидѣли годъ слишкомъ».

«Тогожъ 1724 году Павель Полуботокъ полковникъ въ крѣпости Санктъ-Петрбургской умеръ, а послѣ же Карличъ — наказный полковникъ Переяславскій, а потомъ Димитрій Володковскій — реентъ войсковой генеральной канцелярии — померли тамъ же въ Санктъ-Петрбургѣ». [З приводу їх смерти *I. Енгель какже (Geschichte der Ukraine und der Cosaken, Галле 1796, стор. 336)*: вони померли «als M鋗tyrer f黵 ihr Volk»].

Загал після смерти царя Петра I (28 ліп. 1725) «арестанты петербургскіе — Данійль Апостоль, полковникъ Миргородскій (зрештований в 1724 р. «послѣ Коломацкого походу»), Ианъ Чарнишъ — судіа, Семенъ Савичъ — писарь, Василій Жураковскій — асаул, и Яковъ Лизогубъ — бунчужный генеральныи с товарищи отпущеніи на волю, но Семен Савичъ послѣ того вскорѣ и умеръ тамъ же въ Петербургѣ».

Дня 1. X. 1727 р. зібрані у Глухові полковники старшини, бунчукові і «чернь» — «въ собраніи были и архіереи Кіевскій, Черниговскій съ прочимъ духовенствомъ» — вибрали, у присутності царського министра Дедора Наумова, «вольными голосами Даніила Павловича Апостола, полкоенника Миргородскаго, въ Гетманы». В 1728 р. нововибраний гетьман Даніло Апостол був на коронації царя Петра II в Москві, «гдѣ даны ему на его прошеніе рѣшительные статьи и грамоту на Гетманство». Він повернувся з Москви назад до Глухова 1. X. т. р.

В 1729 р. призначені гетьманові царським указом у склад генеральної старшини з кандидатів: «обозный Яковъ Лизогубъ — бывшій бунчужный генеральный, судій 1. Андрей Кандиба — бывшій полковникъ Корсунскій, 2. Михайло Забѣло — бывшій сотникъ Борзенскій, писарь Михайло Турковскій — бывшій господарь Гадяцкій, асаулы 1. Иванъ Мануйловичъ — сотникъ бывшій Глуховскій, 2. Федоръ Лисенко — бывшій Березинскій, сотники хорунжій Якимъ Горленко, бунчужный Иванъ Владиславъ, сынъ Бороздка — оба изъ бунчуковыхъ товарищ. И дани имъ на ранги ихъ маѣтности по 400 и по 300 и по 200 дворовъ, сверхъ давнинъ ихъ собственныхъ деревень, также и Карповичу, подскарбию генеральному, 300 дворовъ».

Въ томъ же 1729 году по выщепомянутымъ рѣшительнымъ 1728 году пунктамъ для перевода на рускій языкъ правъ малороссійскихъ и для сюду изъ тѣхъ правъ въ одно опредѣлены духовного и мирскаго чина къ тому угодные персоны, въ числѣ сперва были архимандриты и игумены и соборные пещерскіе старцы и знатныи изъ старшинъ мирскіе лица немалымъ числомъ, а послѣ въ послѣдующихъ годахъ осталися самыи только въ томъ тѣйствительныи изъ мирскіхъ чиновъ и нѣкоторые протопопы, всѣхъ членихъ съ пятнадцатью». Дня 28. IV. 1733 р. гетьман Даніло Апостол захорував «на паралѣжъ». Він умеръ 17. I. 1734 р. Його тіло перевезено з Глухова до Сороцінець і там поховане у збудованій ним кам'яний церкві 5. II. «Архієпископомъ Кіевскимъ Рафаїломъ Заборовскимъ съ церемоніею призрадною». Тоді, в місяці січні т. р., були призначенні до Глухова друковані трамоти царії «Анні із забезпеченніемъ що въ Україні-Гетьманщині буде гетьман «во всемъ по пунктамъ Гетмана Богдана Хмельницкаго», а до його вибору має правити там наразі колегія з шести осіб; «строихъ великороссійскихъ, а троихъ малороссійскихъ», з князем Олексіем Шаховським і генеральним обозним Яковом Лизогубом на чолі.

Д. Олянчин

(Кінець буде).

З моїх спогадів про М. Грушевського

(Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського)

На початку березня 1930 р. мій чоловік, хворий на тяжку форму «Паркінсонової хвороби», за порадою лікарів ліг у клініку для нервових хвороб, колишню приватну лікарню проф. Лапинського, що називалася тоді «Четверта санаторія». Найближчим його сусідом по ліжку був арсенальський робітник, партійний діяч (здається, голова партійного осередку Арсеналу), чие прізвище я забула. Мабуть Міщенко, принаймні так буду називати його далі.

Людина мало освічена, років вже 50, Міщенко був старий підпільний робітник. Він юхоче розмовляв з сусідами, зокрема з моїм чоловіком і мною, оповідав про участі Арсеналу в подіях 1905 року, про офіцерів, що тоді служили, про свого головного начальника генерала Мишина, про безпосереднього свого начальника гвардії капітана П. Т. Матюшенка*) тощо. Цей П. Т. Матюшенко, видатний фізик, відіграв видатну роль в революційному русі 1905 року. За участь у повстанні 1905 р. його звільнili зі служби, заарештували, але під час війни 1914 р. знову прийняли на військову службу — П. Т. Матюшенка дістав тоді рангу генерала, а за Тимчасового Уряду був призначений на начальника Арсеналу. За радянської влади його заарештували і заслали кудись на північ, де потім, разом з іншими засланцями, розстріляли. Міщенко з великою пошаною згадував про Матюшенка і не вірив в його розстріл. Те, що Матюшенко був другом моого чоловіка і моїм, викликало в Міщенка довір'я до нас.

Був то 1930 рік. Уся Україна була охоплена панікою: сотні людей були заарештовані, серед них — професори, вчителі, студенти, свідома українська інтелігенція. Москва задумала нещадний погром усього українського, і приводом до цього їй мав правити старанно підготований процес «Спілки Визволення України».

Шо близче було до процесу, то більше газети «обробляли» громадську думку, друкуючи різні «відповідні» матеріали. Не дивно, що й у палаті розмови переважно оберталися навколо цього процесу. І от одного разу Міщенко розповів про такий факт. Багато газет намагалися здобути інтерв'ю М. С. Грушевського щодо «Спілки Визволення України», цікавлячись його особистим ставленням до самої справи і до тих осіб, що брали участь у СВУ. Та все було марно: старий професор і політичний діяч від цього інтерв'ю вперто ухилявся. Нарешті, на партійних зборах було доручено Міщенкові зробити спробу й вирвати в Грушевського певні думки й твердження.

Ввечері, кілька арсенальських робітників подзвонили до мешкання М. С. Грушевського, на Паньківській вулиці, у флігелі того величезного будинку, що його були спалили більшовики в січні 1918 р. На запитання служниці хто вони й чого їм треба, вони відповіли, що просять «товариша академіка Грушевського» прийняти їх, робітників Арсеналу: вони бо хочуть порадитися з ним у деяких важливих питаннях. За хвилину служниця запросила їх до кабінету вченого. Ця кімната справила на робітників велике враження: вона була така мала, що в ній вміщався тільки письмовий стіл, стілець, і ліжко, на якому купами лежали книжки й рукописи. Робітників прийшло

*) Батько відомого українського лікаря й громадського діяча Б. П. Матюшенка (1883-1944).

чоловік 8 і вони ледве розмістилися в цій невеличкій кімнаті. Але, додав Міщенко, це було зручно, серед нас був дуже доєсюнальний стенограф, що мав непомітно записати всю розмову: він став позаду всіх, коло стіни, так що його не міг бачити Грушевський. Господар заходився звільнити ліжко від паперів, але гості переконали його, щоб він, як завжди, сів біля столу, а вони залишаться стояти.

Почали розмову про міць Радянського Союзу, про останні політичні події, й перейшли на СВУ. Розмовляли близько години, але нічого не могли занотувати такого, що свідчило б про найменшу нельояльність Грушевського. Ралтом Грушевський, якось посміхнувшись, звертається через наші голови: «А ви, товаришу стенографе, вам же там незручно — проходьте вперед, до столу»... Розмова обірвалася. Робітники почували себе ніяково, наче їх, як хлопчаків, спіймали на гарячому вчинку. Вони квапливо подякували господареві й покинули його хату. «Так, — закінчив Міщенко своє оповідання, — ми нічого від нього й не здобули. Ну й хитрий же цей Грушевський!».

Незабаром у Харкові розпочався процес СВУ. Офіційно М. С. Грушевський не був притягнений до цього процесу, але його історичні Установи втратили багато співробітників. Та от минув рік, і сам Грушевський опинився в Москві, в «почесному засланні»: він залишився дійсним членом Академії Наук — Всесоюзної і Української, — діставав платню, має можливість їздити до Кисловодську на лікування, але Києва живим він вже не побачив.

М. С. Грушевський вийшов до Москви разом з родиною; дружиною Марією Сильвестрівною та єдиною донькою, Катрею, авторкою знаменитої студії про Думи (1927). Вже через кілька днів по приїзді до Москви, НКВД вивезло тяжко застудженого М. С. Грушевського на допит до Харкова. Про що там ішла справа, я ніколи не дізналася, але від його родини чула, що коли він, за кілька днів повернувся до Москви — його не можна було пізнати: він мав вигляд на 20 років старіший.

Зовнішньо умови життя в Москві були пристойні; родина жила на «Дев'ячому Полі» в помешканні на дві кімнати, яке Українська Академія свого часу придбала спеціально для наукових робітників, що діставали відрядження до Москви. М. С. Грушевський не був обмежений ані у своїй праці, ані у відвідуванні бібліотек тощо. Майже щодня відвідував його давній товариш доби студентства у Києві, академік Д. М. Петрушевський, що часто й докладно писав нам про нього. Але в тих рідких випадках, коли до Москві їздили співробітники УВАН, — вони не наважувалися завітати на «Дев'ячі Поль»...

Хоч М. С. Грушевський з Києва вийшов, проте платню, належну академікові, він діставав увесь час. Між іншим, після «реформ», запроваджених в Академії Наук 1929 р., «пасивних» академіків, позбавлених можливості активно працювати в Академії, було кілька*).

Не пригадую сьогодні точно року, коли стався такий епізод. Платню для М. С. Грушевського завжди одержувала його сестра Г. С. Шамрай і пересилала йому. Одного разу, коли вона прийшла по трохи, скарбник якось ніяково заявив їй, що партійний «диктатор» Академії, який завідував господарською частиною (здається, Адамович) викреслив з виплатного списку чотирьох академіків, в тому числі й М. С. Грушевського. Пані Шам-

*) Див. мою статтю «М. П. Василенко і ВУАН» («Україна» ч. 5, стор. 343).

рай звернулася тоді до президента О. О. Богомольця. Страшенно обурений самоправством «диктатора», він викликав його і в присутності пані Шамрай рише наказав: негайно внести в реєстри платні всіх скреслених академіків, загрожуючи, що в противному разі він поставить на вибір перед Наросвітою: або він, президент, або цей «диктатор». Престиж О. О. Богомольця був такий великий, що негайно «опальні» академіки були поновлені в праві на платню, і більше це питання вже не ставилося. Таким чином, М. С. Грушевський до смерти залишався дійсним членом двох Академій — Всесоюзної і Української...

Життя М. С. Грушевського в Москві було безперервними моральними тортурами. На Україні йшла руйнація всього того, що він зробив в Академії Наук. На прилюдних мітингах у залі Педагогічного музею, де колись збиралася Центральна Рада, доводили шкідливість концепції Грушевського, ненауковість його поглядів, і деято з його учнів з'рікалися своїх помилок, що зрештою є рятувало їх від арештів і заслань. Незабаром майже всі співробітники М. С. Грушевського були заслані. Готові до виходу в світ томи «За 100 літ», «Україна», «Полуднева Україна» були знищені, як і сотні рукописів.

Помер М. С. Грушевський 1934 р. в санаторії Кисловодську. Вістку про його смерть ми одержали в Києві якраз на другий день після смерті нашого друга М. М. Требінської. Я пішла до квітникарства замовити квіти на труну М. М. Требінської і там зустрічаю члена партії, завгоспа Академії Наук. Він кидається мені на зустріч і схвилювано каже: «Яка страшна втрата для науки, для Академії, смерть Михайла Сергійовича!»...

Усі квіти того дня закупила Академія Наук. Я йду замовити труну: в трунарні всі схвилювані. Замовлено труну, що в ній мають перекласти тіло Грушевського: її обивають рожевим шовком, і вкривають його білим. Труну для М. М. Требінської я дістала, але похоронної колісниці з кіньми не можна було замовити, бо всі наявні запряги (в Києві 1934 р. коней було мало) були замовлені для Академії — під труну й вінки.

Увечері, в залі Академії Наук, на розкішних килимах, серед величних пальм, стояла труна М. С. Грушевського. Наукові робітники по черзі стояли на почесній варті, непорушні, як статуй. З хорів лунав марш Шопена у виконанні найкращого оркестру. В напівтемній залі, як потік, тихо, в такт музики, роблячи велике коло біля труни, йшли чергою люди... Їшли без перерви. Здається цілий Київ пройшов тоді через залю. Одні, зовсім самітні, силіли осиротілі вдова М. С. Грушевська, донька, брат з дружиною. До них не підходили...

На другий день відбувся похорон. З будинку Академії, на розі Фундуклейської та В. Володимирської до Байкового кладовища, вздовж улиць стояли кінні міліціонери, тисячний натовп ішов за труною. Грали оркестри. По дорозі виходили учні школ... Над могилою громіли промови. Іх основний мотив: Грушевський помилувся, але він покаявся, він — наш.

Промови закінчилися. По дорозі додому мене зупинила молода комуністка, секретарка однієї з комісій Академії Наук. Вона не була на похороні і мала вигляд схвилюваної й збентеженої. Очевидчаки, її сумління не могло згайти ключа до подій. «Скажіть, — звернулася вона до мене, — як розуміти те, що сталося? Вчора — забороняли читати праці Грушевського, його оголошували ворогом народу, а сьогодні пишиша перемонія, промови?». Що я могла відповісти цій молоденцькій дівчині, яка широ вірила в усе, що прорікала «непомильна» комуністична партія устами своїх партійних бонз.

«Діялектика», — відповіла я коротко і поспішила припинити небезпечну розмову.

Слушність моєї відповіді незабаром підтвердилася. Коли партійний директор одного з інститутів Академії Наук умістив у чорговій книжці праць інституту промову Міністра Народної Освіти В. Затонського над монилою Грушевського, з запевненням, що він «наш» (що саму промову після похорону були видрукували всі газети), книжку було сконфіковано, а директор заплатив за «відсутність чуйності» — партійним квитком.

Н. Д.

Історична справа

Енциклопедія Українознавства

Свого часу (“Україна”, ч. 3, 1950, стор. 220-221) ми писали вже про перші чотири зошити ЕУ. Тепер, коли видання її скінчено (15 зошитів), треба розглядати цілий цей твір, що в його створенні брала участь майже вся вільна українська наука.

П'ятий зошит, присвячений українській мові, починається статтею про історію вивчення мови й сучасний стан дослідів, що її подано за незабутнім В. Сімовичем. Зовсім слушно померлий мовознавець твердить, що шкільні підручники кінця XVI й середини XVII віку української мови торкалися лише посередньо. Лише в реченні “Усі ці праці, складені на зразок шкільних латинських і грецьких підручників...” (321) треба “грецьких” поставити на першому місці, бо хронологічно вони попередили латинські підручники. В статті не зазначено, що головна наукова вага рукописної граматики Ужечича (“Україна”, ч. 2, 1949, стор. 66) з 1643 р. полягає саме в тому, що вона є спроба — й перша спроба — подати граматику “Руської” мови (яку автор уважає помилково за церковнослов'янську мову) за зразком латинських граматик. Не знайшли ми також точної вказівки, де саме з'явилася друком перша українська граматика Ол. Павловського 1818 р. (Грамматика Малоросійского нар'чія... СПБ, 13 + 114 стор. 8°).

Говорячи про “скасування заборони українського слова в Росії 1905 р.” (323), треба було обов'язково підкреслити “фактичне”, скасування, бо жодного закладчого акту в цій справі не існувало. Чи можна М. Драй-Хмару відмінити за лінгвіста? (323). Статейка Я. Рудницького про наголос (331) занадто коротка. Та за головну ваду зошита про мову ми вважаємо те, що цей розділ писали численні автори, що з них, діякі, як наприклад, В. Чаплєнко (353-354) і Ю. Шерех (354-356) заступають відмінні погляди на історію української літературної мови.

Відділ “Історія”, що починається в п'ятому зошиті “Археологією” й тягнеться аж у 7-му і 8-му зошитах (369-600), не зовсім задоволяє науковця, бо все ж ЕУ є наукова праця. Насамперед, чому відділено від історії “Церква”, або “Право”, “Преса”, “Військо”, “Наука”, “Освіта”, тощо. На наш погляд, краще було б подати про ті речі у відповідних відділах історії. Во-так, як подано ці відділи в ЕУ, в читача ледве чи залишиться суцільне враження від “історії” України. Потім, і це може найважливіше, в “історії” України ЕУ, де ми не зауважили багато фактичних помилок, — кульгає сама метода. Є це,

головно, оповідань історія, де нема пояснень подій (крім Козаччини) і де соціальні менти майже зовсім відеутні. Назагал залишається враження, що справжньої редакції віддлу "історії" не було: кожний автор писав, як йому подобалося, і потім усі ці писання технічно об'єднало.

Статейки деякі такі малі розміром, особливо в ділянці "археології", що з них ледве чи дізнаємося про те, що має такі гучні заголовки, як: "Римська доба" (388-390), або "Надчорноморські краї" (390). Як властиво розуміти таке твердження авторів цього розділу Д. Дорошенка та О. Оглоблина, що "Державницький принцип... визначив дух, зміст і періодизацію цього історичного нарису?" (396). Цей же принцип зовсім не є цілковито здійснений у відповідному зошиті ЕУ. Ми поставили б на перше місце С. Томашівського, а на друге В. Липинського, а не так, як це роблять автори (403), бо, з наукового боку, історичні праці С. Томашівського вищі за праці В. Липинського. Останній бо, що його праці автори називають "бліскучим початком нової історіографічної доби" (403) написав справді бліскучий твір, але публіцистичний, а не науковий ("Листи до братів-хліборобів"). Окремий розділ "Загальна література" (405) Б. Крупницького є тут зайвий. Його краще було б умістити в попередній розділ "Історіографія".

В розділі "Слов'янська епоха" (408) треба було б поряд з теоріями Грушевського, Нідерле, Томашівського про прабатьківщину слов'ян згадати також і про інші теорії (Шахматова, Розвадовського, Фасмера, Лера-Славинського...), бо це питання є далеке ще від вирішення.

Одна з кардинальних проблем української історії, а саме проблеми про зформування української, російської та білоруської націй зовсім не є розроблено в ЕУ.

У цьому розділі, як і в наступному "Княжа доба" (Н. Полонська-Василенко), не видко конечного критичного підходу до літопису (початкового, київського, галицько-волинського), а це ж річ тепер добре знана, що літопис не є першорядне історичне джерело, ба радше літературна пропагандистська публікація, над якою стільки поправляло цензур. Скептично ми ставимося й до скандінавських саг, як до історичного джерела (411). До слова, хто саме проклав шлях "з варяг в греки" (411)? Автор, О. Оглоблин, видко, свідомо уникає норманського питання, як раніше уникнув проблеми формування "російської нації", бо дійсно юбіда ці питання в деякій мірі є звязані. Проте ЕУ мусить мати якусь свою думку про ці проблеми...

Твердження, що "будь-що-будь, десь у середині IX ст. Київ підпадає під владу варягів" (412) є надто глухе й загальне; трохи наївно виглядає хронологія князів київської доби; адже хронологія літопису є одне з його найслабших місць. Також трохи наївно 1950 р. подавати про походи князів на південь, чи на схід, як звичайний переказ літопису: адже мусів бути якийсь змисл цих походів. Який був узагалі змисл зовнішньої політики князів київської доби? Без відповіді на це питання історія тратить те, що є в ній найістотніше, а саме — пояснення подій....

Чому саме коло Києва створилася велика держава? Чому саме Володимир "зовоював Покоць" (414)? Звідки врешті взявся цей Покоць, що його боротьба з Києвом є тема теперішніх історичних студій? Говорячи про "червенські городи", про в'ятичів і радимичів, варт було б докладніше спинитися на цьому, бо це ж уперше в історії України майбутні поляки ї росіяни з'являються, як супротивники майбутніх українців. Сварки ї війни князів, як і боротьба Києва та Чернігова мала певно за глибоку причину різні, зовнішні й внутрішні орієнтації тих осередків, але про це годі щось шукати в розділі "Княжа доба" ЕУ. Чи дійсно за Ярослава "Київська держава остаточно оформлюється як слов'янська?" (418). Готье де Савейр, що приїхав до Києва шу-

кати Анни Ярославни для Анрі I, не писав нічого про давню Україну, але те, що п. Полонська-Василенко подає, як писання того француза (418), вклав просто в його уста Левеск аж у кінці XVIII в. — Чи тільки “амбітність” (423) деяких чернігівських князів була за причину боротьби Чернігова з Києвом?

Характеристика Володимира Мономаха нагадує якусь гагіографію. Нічого ми не знайшли в цьому розділі про складну церковно-релігійну політику князів, про політику Києво-Печерської Лаври. Взагалі характеристики князів є вельми шабельяні. Читачи їх, маєш враження, що вони мали за своє завдання лише поширювати територію, одружувати дочок та провадити міжусобні війни...

Чому “віче” в Києві “не стало політичною установою, як то було в Новгороді?” (421). Чому київський “великокняжий титул” (422) перетворювався на фікцію?... Є історичним анахронізмом твердити, що боротьба Юрія Долгорукого з Із'ясlavом була “першим зударом між Україною і майбутньою Москвою” (422). Варт було б подати імена тих “українських князів”, що разом з Андрієм Боголюбським зруйнували 1169 р. Київ (422).

Кажучи про колонізацію “Пониззя” (424), що її вчинили галицькі князі, варт було б точніше окреслити, де саме було це Пониззя. Автор не відрізняє чітко теперішньої України від теперішньої Московщини, коли твердить про татарське поневолення (425). Чому саме з'явилися “татарські люди”? Досі автор нічого ще говорив про соціальні конфлікти в стародавній Русі, так що ці “татарські люди” якось вискають, мов *deus ex machina* (427). Чи дійсно Казимир Великий забрав “коронаційні регалії” галицьких князів? (428). Чи не є це польська легенда, що її поширив Длугош?

Бібліографія, що закінчує відділ “Княжа доба”, назагал, добра, хоч бажано було б бачити її критичною. До речі, ми не знаємо французької книжки *Nimet Akdes Kurat. Histoire des Petchenegues*, Париж, (1947), проте ми знаємо таку турецьку книжку.

Відділ “Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби” (слушний заголовок!), що за його автора є теж Н. Полонська-Василенко, почивається згадкою про “Чорну Русь” (431), але нема пояснення цього терміну. Чи багато читачів ЕУ знає про зміст цієї назви? Чому саме за столицею Гедиминової держави стало Вильно? (431). На це також нема відповіді. Вираз “Руська мова стала державною мовою” у Литві (432) є надто глухий. Треба було б уточнити, про яку “руську мову” мовиться.

Говорячи про Гріонвальд (432), варт було б указати, що “руські” землі брали участь у тій вікопомній баталії. Питання про Луцький з'їзд 1429 р. (432) надто є спрошене. “Звичайною провінцією Великого Князівства Литовського” (433) Київське Князівство ніколи не стало. Чи змова Глинського була лише повстанням “українських княжат”? (433) Думасмо, що вираз “українська шляхта” за часів Жигмонта II Августа (434) у Східній Україні чи в Галичині за Казимира III (436) не відповідає юридичній дійсності. “Шляхти” бо в польському розумінні — а про це мова мовиться — ще не було тоді на українських землях...

Зовсім не порушено дуже важливе питання, чому й як, за Люблинською Унією, більша частина українських земель відійшла до Польщі (437). Яке це “українське право” було 1434 р. скасоване в Галичині? (435).

Надто є категоричне твердження, що “Державний устрій Великого Князівства Литовського був продовженням устрою Київської держави” (435). Не та-ка вже була країна “сільсько-господарська” (437) Еспанія XVI в. Чому такий глухий вираз, як “спопльщення та златинщення різних верств українського народу” (438)? Чи ве краще було б уточнити ті верстви? Для якої “рідної куль-

тури” (438) багато зробив Григорій Хоткевич? Чи він теж був “українець”?.. Чому саме потрібно було, щоби міщани взяли на себе “охорону православної Церкви” (438). Адже ж досі жичого не було сказано про те, що вона була загрожена.

“Майже всі — читаемо далі — єпархи православної Церкви прийняли Унію” (439). Чому нема їх прізвищ? Які саме чужинці були в козацькому війську XVI в.? Селянські повстання з кінця XVI в. були скеровані не лише проти “польських панів” (440), але й проти українських. “Сагайдачний перший з гетьманів (?) переніс осідок гетьманів до старої столиці України — Києва” (441). А де ж раніше мали свій осідок “гетьмани”? Чому саме селянство та козацтво, “не зважаючи на 45-річну боротьбу” (442), не досягли своїх цілей? Хоч кілька ярлковського аналіза причин тих нещащів аж напрошується тут.

Б. Крупинецький, за традицією, вживав виразу “польсько-шляхетське панування” (447). Але в науковій праці краще було б уточнити, чи селяни радише повставали проти “польського”, чи “шляхетського” панування. Чому саме Москівський цар у кінці 1653 р. виявив більшу охоту до переговорів з Хмельницьким? Також, за традицією, автор уживав виразу “Переяславський трактат” (448), хоч, очевидиця, він добре знає, що жодного трактату 1654 р. не було укладено в Переяславі. Чому договір 1654 р. був укладений “досить неясно”? Нема нічого в автора про бунт у козацькій армії Ждановича, бунт, що відіграв не аби яку роль в дальшому розвитку подій на Україні. Чи дійсно за часів Корсунського союзу зі Швецією (449) можна говорити про “незалежну Українську Державу”? Сумніваємося.

Заслабий і делікатний є вираз у автора, коли він говорить про Чорну Раду 1663 р. — “Опозицію придушену силою” (450). Це ж був у дійсності справжній погром козацької старшини, що була проти Брюховецького, московського кандидата. Тетеря на весні 1665 р. не “від'їхав” (451) до Польщі, а просто втік. Варт було б відмітити й пояснити справжнє, а не легендарне відношення московського уряду до Дорошенка в Московщині (452). Це треба було подати, бо ми читали в пропагандистичних українських виданнях, що Дорошенка... було заслано на Сибір...” Нема в автора також згадки про смерть Полуботка (458).

В чому все ж таки була суть Паліївщини й яка була остаточна доля Палія? (460). Чому знову ожива на Україні Унія (460), що зрештою ніколи остаточно не вмирала.

В 13-ому розділі “Запоріжжя XVII-XVIII ст.”, говорячи про знищенні Сіці (463), варт було б зачитувати “маніфест” Катерини І з 1775 р. Чи таєм же “добре заселена була за княжих часів” (464) Слобідська Україна?

Бібліографія не є критична, французька книжка Б. Нольде (не «protectorat», а «protecteurat») вийшла 1915 р. не в Парижі, а в Льозонні (“Україна”, ч. 5, стор. 346).

І. Половська-Василенко надто рішуче твердить, що “Українські політичні діячі висували пляни відокремлення України від Росії за допомогою чужих держав” (467). Таке твердження не зовсім відповідає історичній дійсності.

Треба було зазначити якою мовою виходили на Україні журнали на початку XIX в.: “Український Вѣстник”, “Харьковский Дем крить”... (467). Хотілось би бачити більш фактичних відомостей про масовість на Україні (468). Вираз “польських та католицьких впливів” (469) не є зовсім відатний. Чи не наліт сильно сказано, що Шевченко за свого життя: “скрізь на Україні він знаходив пілготовлений ґрунт і численних прихильників” (469). Дійсність була кули скромніша...

Чому властиво “Драгоманів” (474), коли він завжди підписувався “Драгоманов”?

Головна методологічна хиба цього розділу полягає, на нашу думку, в тому, що автор не відкresлив історію України в XIX в. взагалі від історії українського національного руху. Це не є те саме і не відповідає словам Ранке, що їх треба записати золотими літерами в кожному підручнику історії: «wie es eigentlich gewesen»...

Речево подав І. Витанович огляд історії українських земель під Австрією й Угорщиною в рр. 1772-1918 (484-494). Але що то за “півсуверенність”, що й знайшов автор (485)? Надто скupo сказано про “москофільську пропаганду” Г. Купчака в Буковині (490). Цінна є також стаття С. Барана про “Устрій українських земель у складі Австро-Угорщини” (494-496). Проте бібліографія в цьому розділі має трохи хаотичний вигляд: деякі праці можна було б не подавати, а деяких важливих бракує, як наприклад, праці О. Мицюка “Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, юні Шідкарпатської Русі” (Прага, 1936)...

Очевидчаки, не можна говорити про “історію” в розділі “Відновлення Української Держави 1917-1920 рр.” (498-542) (О. Шульгин, П. Феденко, С. Витвицький, С. Баран, В. Іванис), бо автори тих статтів були сучасники, ба й чинні сучасники тих подій, отже, їх свідчення — неминуче небезпідставне. Цей відділ, річ ясна, виклике відповідну реакцію в політичних прихильників гетьмана Скоропадського, що їх обурюватиме, з одного боку, вихвалення Центральної Ради, а з другого — занехтування діяльності небіжчика гетьмана. Має працю Сорбона, коли не приймає до своїх тез праць, що їх написано на свіжі теми. Щоби писати “історію”, треба бути на віддалі подій, що їх описуєш. Тільки тепер, наприклад, можна писати безсторонньо про справу Дрейфуса, що викликала свого часу таку хуртовину в цілому світі. Отже, краще було б у відділі “Відновлення Української Держави” обмежитися простим переліком подій і бути менш категоричними у своїх вироках.

Задато категоричне й не зовсім відповідне до історичної дійсності є твердження, що “На Україні революція відразу набрала характеру суттєвно національного” (500). Не зовсім вірний є вираз “прообраз українського уряду” (504), що його створила Центральна Рада після першого Універсалу. Розділ “Політика супроти західних держав” (508) є надто спрощений і короткий: в ньому немає точної картини тодішніх зносин України з Австро-Угорщиною.

Текст IV Універсалу варт було б зачитувати докладніше (510). Як можна так рішуче твердити, що “громадська опінія серед українців була проти існуючого уряду” (Центральної Ради, 511)? Павло Скоропадський не був нащадком гетьмана Івана Скоропадського (512), а Василя Скоропадського, гетьманового брата. Варт було подати прізвище вбійника генерала Айхгорна (513) — Еоріса Донського. Кількість австро-угорсько-німецького війська на Україні 1918 р. вказана довільно (513). В дійсності, через постійні зміни окупаційного війська на Україні 1918 р. не є можливо сьогодні встановити точну цифру.

Автор О. Шульгин вважав за потрібне подати “Об’єктивний розгляд політики Української Держави часів гетьмана Скоропадського” (513), але в нього вийшло: з одного боку це так, а з другого — це інак... Інакше й вийти не могло: події 1918 р. наїті близькі для нас. Краще, повторюємо, залишити “спінку” майбутнім історикам...

Справу з таємним договором, а не лише “клявзулєю” (514) про виділення Галичини й Буковини в окремий коронний край автор зовсім якось заміяв, а проте це було не абияке питання, що ним самого багато займалися й що сьогодні є досить добре висвітлене в документах.

Про “Уряд С. Остапенка і спроби порозумітися з державами Антанти” (520), П. Феденко, оновів коротко: не використано, як слід, ані спогадів О. На-

зарука, ані французької студії I. Борщака «L'Ukraine à la Conférence de la Paix» (Paris, 1938), хоч обидві ці праці вказані в бібліографії (542). Фраза, що “Зорганіовані сили на Україні наприкінці 1920 р. налічували біля 40.000 повстанців” (526) є кинена на вітер. Хто, коли й у який спосіб попічив тих повстанців? Говорячи про протест УНР проти Ризького договору (526), треба було уточнити: коли, де й хто робив цей протест?

Чому в списку українських представників за кордоном, що їх Директорія залишила після впадку гетьманату, подано “радника О. Шульгина в Софії?” (527) О. Шульгин був не “радник”, а посол, і після впадку Гетьманату його призначено було в Париж “Радником” Делегації УНР на Мирову конференцію. Про визнання Аргентиною УНР, 5. II. 1921 (527) краще було б зовсім не згадувати, беручи під увагу обставини, за яких сталося це визнання. Хто стояв на чолі “місій для справи полонених” при представництвах у Берліні, Відні й Римі? (527). Чому автор категорично твердить, що Шварцбард, вбійник С. Петлюри, був “большевицький агент”? (527). Але ж це ще зовсім не є доведено.

Огляд української еміграції між двома світовими війнами (571-577) є, очевидчі, далекий від повності, але це є перший такий огляд і автор, С. Баран, прагнув, видко, бути якомога безстороннішим, що не є зовсім легка річ. Крім цього, автор, що не був на еміграції, не завжди відрізняє, так би мовити, ієрархії подій, фактів і людей в еміграції. Отже, цей розділ можна назвати лише спробою, спробою назагал вдатною. Бібліографія до цього відділу “Україна між двома світовими війнами” є хаотична й зовсім не критична. Не одна праця, що цитується, могла б і не фігурувати тут.

В. Кубійович, М. Б. М., В. Маркусь одважилися подати огляд найновіших подій, а саме у відділі “Україна під час другої світової війни” (578-591).

На цю тему писатимуть ще не раз, але схеми, що її накреслила ЕУ ледве чи можна буде обминути. Не менше є цікавий, очевидчі, з усіма резервами, коли мовиться про такі ведавні речі, огляд “Україна після другої світової війни” (592-600), що його написали Ю. Блохин, Б. М., В. Кубійович.

III-ий розділ про Церкву належить двом авторам, що не від сьогодні лише займаються історією Церкви: Н. Василенко-Полонській, добре відомій читачам “України” й М. Чубатому, авторові класичної праці про “Західну Україну і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії”. (ЗНТШ. т. 123-124). Обережно, як і належиться справжнім науковцям, дослідники описують християнство за Володимира Великого і взагалі в Київській державі. Може, надто сміливо назвати Кліма Смолятича “учевим філософом” (605)? Але взагалі можна погодитися з авторами, що “між Україною й Римом в XI-XII ст. не було ні роз’єднання, ні ворожнечі” (605). Зовсім слушно ЕУ присвячує більше як 120 рядків Фльорентійській Унії 1439 р., що відіграла таку велику роль в історії Східної Європи, зазначаючи справедливо, що “Ісидор розумів унію в най ширшому значенні слова, до чого ані православні ані латине-католики на сході Європи духовно не були підготовані” (607). Кажучи, що “на початку XVIII ст. майже всі московські єпархії були обсаджені українцями” (613), треба було б уточнити це твердження, коли саме це було, скільки було таких єпархій і хто саме були ті “українці”? Не здивим було б вказати, коли й де Пилип Орлик “став католиком східного обряду” (613). Також треба було обов’язково уточнити (рохи наказів) протиуніяцькі заходи за Катерини II (615). Принаймні кілька рядків про бурхливе життя єпископа Йосифа Семашка (615) самі собою напрошуються. Взагалі, цей розділ краще було б назвати “Російська православна Церква на Україні” замість “Церква на Україні під російською владою” (615).

Коли саме в XIX в. "заборонено проповіді українською мовою"? (615). Слухно кажучи про те, що "Польська мова і, здебільша, польський дух панував у православній духовній семінарії в Крем'янці й на православному богословському факультеті Варшавського Університету" (618), треба було конче додати, що це все ж не перешкодило тому, що з цих "польських" закладів вийшли свідомі українці, як, зрештою, "російський" дух у колишніх духовних закладах Великої України, за царя, не перешкодив тому, що з них повиходили сотні й сотні свідомих українців... Варт запам'ятати, що 1939 р. на 10 православних єпископів у Польщі було лише 2 українці. Говорячи про те, що воїнські єпископи Олексій та Полькарп "признали над собою зверхність московського патріярха" (618), треба було подати й навіть зацитувати відповідні джерела, а також бодай коротко проаналізувати причини, що змусили обох ієрархів до цього кроку. Інакше, з цього лаконічного твердження, кинутого побіжно, кожен може робити собі довільні висновки, зокрема зовсім помилкові, що, в такому разі, піде не на користь, а на шкоду справі. Обговорюючи скасування Берестейської Унії 1946 р. (620), треба було докладніше підкреслити суто-політичний характер так званого Львівського Собору 8. III. 1946 р. й навести цілком красномовні під цим оглядом телеграми Собору до Сталіна й Хрущова.

Бібліографія до відділу "Церква" підібрана вдатно, хоч і тут не відмічено, коли мова йде про книжку або про окрему статтю. В "Джералах" бракує такої важливої книжки, як "Діяння Собору грецько-католицької церкви у Львові, 8-10 березня 1946 р.", Львів, 1946, стор. 174).

Як властиво треба розуміти вираз "Національний Синод Української Церкви в Бересті 1596 р." (626)? Адже цей Собор, що від нього датується Українська Католицька Церква, торкається також і сучасних білорусів...

Переходячи до відділу VIII "Право", можемо лише знову пожалувати, що історію права не подано у відповідних місцях "Історії". Але поза цим цей відділ знаменито оброблений: він бо знаходився в досвідчених руках такого знатця історії українського права, як Л. Окіншевича, що не тільки був за редактора, але часто-густо за автора. Тільки нас дивує, що в "Історії дослідження українського права" Л. Окіншевич поставив поруч справжнього науковця *правника* Б. Кістяківського прізвище *публіциста* В. Липинського (631). За зразок наукових статтів можна вказати на статті А. Яковleva ("Історія джерел українського права" (633-636) та Л. Окіншевича "Державне право" (636-647). Дуже добре зробила ЕУ, подавши "Советське право" (670-693) (з-під пера О. Юрченка, Ю. Федишинського, Ю. Старосольського та Б. Щюцюри), бо це є право, що сьогодні чинне на українських землях.

IX відділ "Культура" (невдалий заголовок) починається дискусійною статтею О. Пріцака "Складники української культури" (694-696), що її можна було б зовсім не давати, бо вона вся збудована на припущеннях, або подати в іншій формі. Зрештою, сам автор, наприклад, подаючи, за нашою думкою, довільну гіпотезу Г. Вернадського про кальку звороту "в мене є" з тюркської мови, додає: "Але це питання чекає ще на монографію" (701).

В статейці про "Германські складники" (702) теж бачимо, що "правослов'янська" й українська мова помішані.

Надзвичайно цікава й вдумлива є стаття Д. Чижевського "Візантійські і західноєвропейські елементи" (702-705); вона торкається надто важливих моментів українського минулого, щоби не викликати увагу читача, що з них деякі тут подаємо. Чому властиво автор хоче нав'язати Візантії "нахил (на Україні) до обрядовості й довгочасне зосередження культурної діяльності в руках духовництва" (703). Але це ж саме ми бачимо скрізь за часів середньо-

віччя в Західній Європі... Які саме західноукраїнські князі брали участь у хрестових походах? Сумніваємося, чи напис під однім київським малюєком XVII в. "Академія" дозволяє "гадати про існування в XVI в. в Києві італійської академії" (704). Думаємо, що не варт підкresлювати, що організація Запорозької Січі "де в чому" нагадувала будову Римської Республіки" (704). Правця Синайського, що на неї покликався Д. Чижевський, чимало завдачує давній праці Б. Шерера, і під цим егзігтом, вона не є переконлива. Наполеон, дійсно, а не "злається" (705), як це читаємо в автора "не міг зв'язати контакту з українським суспільством".

Не менш цікава є інша статейка Д. Чижевського: "Променювання української культури поза межі України" (705-707). Має рацію автор, коли пише, що "досі не досліджено систематично цього променювання української культури поза межі України" (705). Безперечно, варти уваги й дальнього розроблення ті факти, що їх подав тут Д. Чижевський. Цінна є також вибрана бібліографія, що додається до цього розділу (707-708).

Стаття О. Кульчицького на таку дражливу тему, як "Риси характерології українського народу" (708-718) викличе в читачів різну реакцію, але добре зробив автор, що кипув ті ідеї та факти, що змушують таких читачів задумуватися, а це је одна з головних амбіцій кожного автора.

Чи не надто широкого заголовку надав автор, І. Мірчук, своїй статті "Історія української філософії" (718-724)? Бо українці, як і інші слов'янські народи, є в "філософській" народі. Маємо сумнів, чи можна вважати за "філософію" Шевченка, Гоголя, Куліша й Костомарова. Зрештою, автор і сам, видік, свідомий цього, бо пише, що "загальна характеристика філософського лумання українців не має й не може мати абсолютної значності" (720). Україніст особливо оцінить критичну бібліографію (724), що її подав І. Мірчук у кінці своєї статті.

Відділ Х про "Літературу" є один з найкращих у ЕУ. М. Глобенко подав грунтовну студію "Історія і станові дослідження української літератури" (725-732) з цінною бібліографією, де бракує статті І. Дубицького "Шевченко у французькій мові", вміщеної в XV томі Варшавського видання творів Т. Шевченка (1938), що мала за головне джерело працю І. Боршака "Шевченко у Франції", Львів, НТШ, 1933. У змістовній статті Л. Білецького "Стара доба" (732-740) читаємо такий анахронізм, як "В літописі включені твори українського (так!) права" (739).

Справді оригінальну статтю з добірною бібліографією написав Д. Чижевський про "Ренесанс, реформація і бароко" (743-750), хоч автор, як і завжди, надав надто великого значення добі бароко в українській літературі. Чому лише автор пише: "поруч із літературою українською або церковною мовою?" (746). Які це твори XVII в. писано "українською мовою"? Чи можна вважати за твори літературного бароко подорожній опис Григоровича-Барського у першій половині XVIII в.? Чи деякі записи Я. Марковича, або М. Ханенка, чи так звані "козацькі літописи"? (749). Сумніваємося, чи можна говорити про "впливи латинської історіографії" на "літопис Самвидця" (749). На наш погляд, були це просто впливи польської історіографії. Не менш цікаві є розділи, де Д. Чижевський пише про "klassицизм" і "романтику" в українській літературі (750-761). Нам особливо смакували рядки про Куліша (758-759). М'ріме не наслідував козацьку "романтику", як це твердить Д. Чижевський (760). Його оповідання про Хмельницького, написане за Костомаровим, є далеке від "романтики", як, зрештою, й усі інші твори Меріме. М. Глобенко подав повні фактив статті про "реалізм" (761-767) і про "добу модернізму" (768-775) в українській літературі. Треба звернути особли-

зу увагу на бібліографію, що її автор подає в кінці своїх статтів. З особливою цікавістю й великою користю читач емігрант студіюватиме третю статтю того ж автора про літературу на Великій Україні за радянських часів (775-785). Багато нового в цьому огляді знайде читач, що не жив на радянській Україні, а щодо чужинців славістів, ця стаття М. Глобенка буде справжньою ревеляцією.

Не можна не відзначити в 10-му зошиті ЕУ дві змістовні статейки: М. Глобенка "Україна в художніх творах, писаних російською мовою" (796-799) і В. Лева "Українсько-польські взаємини в літературі" (799-800).

Цілий 11-ий зошит і частина 12-го (801-895), здоблені багатьма ма-люнками, є присвячені українському мистецтву. В. Січинський, О. Повстенко, С. Гординський, В. Ревуцький, Б. М., В. Гаевський, Г. Лужницький, В-вий, Є. Оленський, З. Лисько, В. Витвицький, М. Пастернакова, І. К., Т. С. і І. Костецький, В. Левицький, Р. Крохмалюк, І. А., Р. Савицький, В. Маркус — по-дають огляд у минулому й сучасному архітектури, різби, мальарства, графіки, театру, музики, танку, кіна, мистецької фотографії та радіомовлення. Бібліографія, хоч далеко не повна, що її знаходимо в кінці кожного розділу, робить з цих зошитів справжній *vade mecum* українського мистецтва. Тільки чому читаемо, в статті О. Повстенка, що "Новгород, Пскв, Сузdal були північні провінції Київської держави" (804); або в В. Січинського, що "З часів скасування автономного устрою України" ... (811) — треба було б в останньому реченні дізнати — "фактичного" скасування; або, що Євангеліє Типінського було "перша друкована книга українською мовою" (834). На нашу думку, треба було б у переліку критиків давати лише прізвища фахових театральних критиків, а не "відомих українських діячів" (865). В такому виданні, як ЕУ, що довго житиме, кожне речення й кожне слово мусять бути на своєму місці. Ніякої фантазії, або неточності, ніякого "гурра-патріотизму" не можна тут допустити. Більше ніж деяде, редактор в ЕУ мусів би бути суровий і твердий.

Відділ "Наука" (його також не треба було окремо виділяти, а подати у відповідних розділах "історії"), що його авторами є І. Витанович, В. Дорошенко, Г. Maxів, М. Міщенко та О. Огоблин, назагал зложено добре, хоч і тут є "прикрі" неточністі. "Опис паломництва Данила Майха до св. Землі..." — читаемо — "був перекладений у ті часи (підкреслення наше) на вімецьку, французьку й грецьку мови" (896). Коли саме? З контексту можна зрозуміти, що цей переклад було зроблено в XII віці!... Відліл "Українські вчені поза українськими науковими осередками в рр. 1860-1914" (905-906) надто широ лічить між "українськими" вченими людей, що ледве чи вражали себе за "українців". Під цим оглядом, українські дослідники мусять бути дуже обережні, бо, скажемо, з текстами в руках може буде довести їм це, з їхнього боку, переворотення. Жотної ролі "в українсько-французьких наукових (підкреслення наше) взаєминах" (914) не відіграв політичний і короткочасний «Cercle d'Etudes ukrainiens». Коли ж саме Києво-Могилянська Колегія прийняла назву "Академії"? 1694 р. (896) чи 1689 р. (919)? Вельми лбайливо є оброблений розділ про "комсомол" (959-960) з-під пера І. Кошелівця.

Цілу силу фактів читач може довідатися з відділу "Видавництва і преса" (966-1006), що належить Є. Ю. Пелевському, З. Кузелі, І. Огієнкові, В. Дорошенкovi, П. Зленкові, А. Животкові, Ю. Сірому. Властиво кажучи, це вперше в ЕУ масмо суцільний огляд українського видавництва й преси. Кілька уваг: думаємо, що бібліограф Іван Е. Левицький (966) був вищий під науковим оглядом від Михайла Комарова (967). Огляди чужеземних подорожей по Україні Аделлонга Й. Кордта, є дослідії іраці, а огляд В. Січинського є лише компіляція (968). Надто глухо говориться про показник української наукової бібліографії за кордоном, що його видав П. Зленко в Празі 1932 р. (968). У такому відді-

лі треба подавати точні заголовки (“Бібліографічний показчик наукових праць української еміграції 1920-1931 р.”, показчик, зрештою, вельми не повний), бо, скажемо, в читача може виникнути думка, що бібліографію зложено не de visu, а така бібліографія — нічого не варта.

Яку саме «Ucrainica в західно-європейських мовах» видала бібліографічна комісія НТШ? (967). Д. Дорошенко не писав у «Le Monde Slave» (969). Яка то є праця Вікторова-Топорова про Ucrainica французькою мовою за 1917-30 рр. (969)? Натомість знаємо працю того ж автора «Rossica et Sovietica», (Saint-Cloud, 1931) з дуже мізерним відділом (стор. 52-53) про Україну. — Не знаємо також показника “Україніка” в Голяндії з-під пера В. Горленка (969). Не знайшли ми в огляді Є. Пеленського та З. Кузелі згадки про вельми цінну працю, важливу для “Україніки”: “Обзоръ записокъ, дневниковъ, воспоминаний, писемъ и путешествий, относящихся къ истории Россіи і напечатанныхъ на русскомъ языке”, С. Р. Минулова (Новгородъ, 1911-1912, вип. I-V) ...

До наукового огляду “Історія української бібліографії” в 13-му зошиті ЕУ, не раз вертатимуться майбутні дослідники. До слова, читаемо з-під пера І. Огієнка, що “Перші книжки, надруковані кирилицею, серед слов'янства, були українські”? (970). Чи це є “патріотизм”, чи наука? Хотілося б мати також відповідні джерела до твердження, що “Часто-густо цензура пропускала різний непотріб для компромітації українського письменства” (973). Як саме “розвинувся український видавничий рух, головне в Парижі” і які саме книжки й часописи виходили там? (979-981).

Розділ “Преса” (981-1003), що до нього додано цінну бібліографію за А. Животком, містить низку фактів, що їх треба шукати в численних працях. Тому не треба багато підкresлювати вагу цього розділу. Ті ж самі уваги відносяться до наступного розділу про “Бібліотеки, архіви, музеї” (1006-1027), що його зложили П. Зленко, В. Дорошенко, В. Порський, В. Дубровський, В. Лазорко.

XVII відділ про “Народне господарство” (1028-1130), що займає кінець 13-го зошита, цілий 14-ий зошит і початок 15-го зошита заслуговує окремого розгляду, що його ми ще можемо самі подати, бо ми є в компетентні в цій справі. Сподіваємося, що таки знайдеться на чужині особа, цілком здана до такої статті. Теж саме відноситься й до розділу “Фінанси” (1124-1130), що його знаходимо в 15-му, останньому зошиті “ЕУ”.

Далі починається за редакцією В. Янова (1131-1154) стаття “Суспільство”, або соціологія. Тут виникає методологічне питання, що займає тепер усіх науковців: чи “соціологія” є скрима наука, чи є лише відділ історії, географії, етнографії, тощо. Поняття “соціології”, як науки, досі не є таки чітко окреслене, й тому в “ЕУ” краще було б віднести цей відділ до відповідних частин історії, географії та етнографії. Зрештою, сама редакція, видко, відчула це й мусила ствердити, що “за недослідженістю низки соціологічних проблем”, вона подала тільки “найвизначніші явища, не спиняючися на мало досліджених процесах, представлення яких могло б здатися передчасним і дискусійним” (1131). Мусить також редакція часто-густо посилатися на інші відділи “ЕУ”. Але, поминаючи цю, так би мовити, методологічну резерву, треба визнати, що І. Витанович старанно опрацював “Українську соціографію й соціологію”. Лише список українських публіцистів, що він його подав (1131) є трохи довільний. Чи можна твердити (1131) про “сміливі (підкresлення наше) концепції” автора “Історії Русів”?

Статті В. Янова про “Українську родину” та “Суспільні верстви”, орігінальні й цікаві, хоч і суперечні, але, повторюю, краще все ж було б віднести їх до

відділів "етнографії", "історії" та "географії", де ці статті були б зовсім на своєму місці.

В статті про "Політичні партії", М. Стаків не звернув належної уваги на величезну роль партії "боротьбістів" у політичному житті УСРС. Не треба забувати, що якраз із ліквідацією колишніх боротьбістів кінчається "українська" радянська республіка. — А. Червецький та Л. Івченко подали статті про "Робітничі професійні організації" та "Жіночий рух".

Не торкатимемося тут, також за некомпетентністю, відділу "Охорони здоров'я і фізична культура" (1155-1165), що його редактував В. Плющ.

Останній "ХХ" відділ присвячено "військові" (1166-1194), і його редакторами є генерал П. Шандрук і О. Горбач.

Після вельми короткої вказівки про "джерела" (1166), що її приніс О. Горбач, знаходимо в "ЕУ" княжу добу в історії українського війська, за відомою популярною працею І. Кріп'якевича. Можна було б висловити застереження, чому властиво І. Кріп'якевичу пише про військову організацію слов'ян узагалі. Варт було б, хоч це важко, спеціально в "ЕУ" зупинитися на *українському* війську. Зрештою, цілий цей відділ краще було б теж віднести до "історії".

З користю й цікавістю кожний прочитає статті М. Стечишина ("Українці в російській армії"); А. Ч. і Л. Шанковського ("Українці в австро-угорській армії"); О. Горбача ("Українські Січові стрільці"); В. Петрова (†) ("Українські збройні сили доби визвольних змагань, 1917-21"); О. Думіна ("Українська Галицька армія"); В. Козака, А. Ч. та Д. К. ("Українці в чужих арміях після 1920 р."); О. Горбача ("Українці у військових формacіях під час другої світової війни"); Г. Ч. (Ч) ("УПА").

Хоч усі ці статті є надто короткі, але значна бібліографія дає змогу кожному читачеві, що цікавиться тими питаннями, поглибити своє знання. Вельми добре зробила "ЕУ", що подала статтю Військового потенціалу України" (1190-1194), з-під пера П. Шандрука, О. Горбача та С. Процику.

Останній, 15-ий зошит, кінчається списками авторів "ЕУ", "Фундаторів", що таким чином, назавжди записали своє ім'я в історії, та докладним змістом, що в деякій мірі замінює потрібний покажчик імен, і "поміченими помилками й доповненнями" (1222-1230).

Ми назвали наш огляд "ЕУ" від 5-го зошита до 15-го "історичною справою". Читач вже збагнув, чому ми вжили такої назви. Не зважаючи на всі уваги, що їх ми тут подали (одні викликані тим, що ми розглядали "ЕУ", як суто наукову працю, інші є наслідком "людської недосконалості"), "ЕУ" є справді річ "історична": на вигнанні, в неможливо важких умовинах, як для авторів співробітників, так і для головної редакції, вдалося видати працю, що за неї не почервоніють і вчені у вільних країнах. Не забуваймо, що за 35 років "суверенного" існування Радянської України, там ще й досі не спромоглися видати жодної української енциклопедії. Отже, вільна українська наука виявила свою витривалість і живучість. А тисячі й тисячі людей, що відтепер зможуть користати з "ЕУ", завжди будуть вдячні й головній редакції, її редакторам окремих відділів і співробітникам за їх величезну працю. Честь їм!

Редакції "ЕУ" заповідає й гаслову частину, що, з практичного погляду, матиме ще більше значення, бо з неї користуватимуться ще частіше. Перша частина "ЕУ" дає підставу сподіватися, що редакція як слід справиться також і з гаслововою частиною. Побажаємо ж редакції і всім співробітникам якнайбільшого успіху в цій новій відповідальній праці.

Іван Білик як літературний критик

Усі знають, що найвидатніший український соціальний роман XIX в. "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — написав Панас Мирний, спільно з братом Іваном Біликом.

"Іван Білик" — це літературний псевдонім. Справжнє прізвище — Іван Якович Рудченко.

Розглядаючи пожовклі сторінки журналів та часописів читаемо, що: "...від наглого крововиливу в мозку, що спричинив за три дні параліч серця" — помер в дні 4-го вересня 1905 року, в Петербурзі, Іван Якович Рудченко¹). Похорон був величавий: де ж хоронено — "чиновника, тайного совб'єтника, члена совб'єта міністра фінансівъ"²)... Так, у мріячному Петербурзі ховали 1905 р. визначного царського урядовця. Ніхто, певно, не думав того осіннього дня, що ховають одного з визначніших діячів української культури 70-их рр. XIX в.

З посмертних некрологів та згадок в українськім друкованім слові, українське громадянство 1906-1907 рр. довідалося, що Іван Рудченко — Білик був автор етнографічних збірок: "Народныя русскія сказки" (1869 р.) та двотомового збірника "Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ" (1874). Довідалося громадянство і про те, що небіжчик спільно з братом Панасом написав деякі белетристичні твори — між іншими — роман "Хіба ревуть воли, як яsla повні?"... Стало відомим також, що, як писав брат Панас Мирний, авторство повісті "За водою"³) належить так само Іванові Білику, як і авторство цілої низки неопублікованих віршів та різних статтів...

Але не знало українське громадянство, що Іван Білик був заразом визначний політично-громадський діяч, активний член "Славного комітету 12 на П'єдомі", який висилаючи М. Драгоманова поза межі України, писав йому інструкцію, що юніеля лягла в основу женевської діяльності Драгоманова, яка, за словами М. Грушевського, "зробила епоху в українськім житті"...

Проте царський уряд належно оцінив нашого земляка за його діяльну урядову службу, а російське суспільство віддало йому належну шану за низку статтів та солідних дослідів у діянні народного господарства та економіки⁴)...

Для українців-сучасників Іван Білик помер ще в 80-их роках минулого століття. — Людина, що її призначено "чиновникомъ особыхъ поручений при Кіевскомъ генераль-губернаторѣ" (1881 р.), а пізніше підтягано чимраз вище по чиновницькій драбині, не могла тоді залишатися українським діячем.. Словами Білика: "Скажіть Кониському й іншим україnofілам, що мое становище не дозволяє мені мати з ними нічого спільнога"⁵), мусіли дуже болюче вразити тогочасних українських діячів...

Але сьогодні, дивлячися з перспективи півстоліття, можемо говорити про Івана Білика, як про передсуву людину своєї доби. Ми повинні уважно розгляднути його творчість та громадську діяльність, і це певно дозволить нам приділити йому належне місце серед наших визначних людей...

¹⁾ «Краткая биографическая свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченко», «Україна», Київ, 1907, VII-VIII, стор. 92. Оригінал російською мовою.

²⁾ «Кievская Старина», 1906, III-IV, некролог Свириденка «Памяти Ивана Яковлевича Рудченко».

³⁾ Панас Мирний. «Вибрані твори, т. I. Від видавництва, Д.В.Х.Л., Київ, 1949 р.

⁴⁾ «Краткая биографическая свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченко», «Україна», Київ, 1907, VII-VIII.

⁵⁾ І. Ткаченко. Літературна спілка Г. Мирного та І. Білика («Червоний Шлях», Харків, 1924, 1-2).

Іван Білик, що майже є незнаний як літературний критик, найбільше праці вкладав саме в критику та публіцистику. Більшість своїх критичних статтів Білик поміщав у львівській "Правді" 1873-1875 рр. Його захоплює чиста літературна творчість і він пише повісті, вірші та співпрацює з братом Панасом. Літературне співробітництво братів Рудченків до сьогодні мало висвітлено. — Правда, такі спроби були в радянській Україні⁶). Але чи ті спроби були безсторонні?..

Все ж таки, за працями радянських дослідників ми доходимо висновку, що крім декількох самостійних розділів Білика, у романі "Хіба ревуть воли...", він головно планиував фабулу, слідкував за стилем, виправляв фразеологію, давав вказівки про документальну та психологічну нерівність персонажів і — особливо — розів широку канву соціального тла роману.

Наведемо тут дві думки І. Білика, запозичені з праці Марковського: "Наша справа критика — вказувати, що бракує, а радити фабулу для того — справа важка"; а щоб не залякати брата і піддержати його на дусі, він твердить: "Щонебудь все ж таки виясниться при цьому, якщо не для тебе як мистця, то для мене як критика"⁷).

**

Перша критична праця І. Білика у львівській "Правді" (1873), хоча називав він її передмовою — була стаття з критичними зауваженнями для галицького читача про твір Тургенєва "Записки Охотника", у перекладі українською мовою. Опісля він пише таку ж "передмову" до свого циклу: "Перегляд літературних новин", де подано "Первоцвіт" — Гр. Кохнівченка⁸), "Починок" — Ів. Подушки та "Зірку" — Катрі Соколовської⁹). 1875 р. він вміщує у тій же "Правді" свою статтю п. з. "Літературні злочинства". На цьому місці треба згадати Біликову велику рецензію-статтю до першої редакції роману "Хіба ревуть воли...", та ще наукову розвідку п. з. "Чумаки в народніх піснях"¹⁰).

Аналізуючи українські літературні новини, Білик писав: "По чужих, широких і розвитих літературах, міркою буває та користь, яку з літератури має гр мада"¹¹). Наведені слова свідчать не тільки про ознайомленість з тими "чужими, широкими" літературами, а й про засаду нашого критика: громада має мати користь з літератури!

У статті про збірку Гр. Кохнівченка він каже: "Пора на неї (на літературу) поглядати правдивим, розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своєму краєві і шукає скрізь — не то в словесності поради дня нього".

Білик добре знов російську реалістичну школу, що її тоді очолювали Чернишевський, Добролюбов і Пісарев. На естанього він, до певної міри, спирається, хоча не погоджувався з висновком Пісарєва "не противитися злу!" Чи не читаємо в Білика: "...не дають по праву, ласкою — взъмем силуо!"¹²)

Радянські критики намагалися довести, що Білик передусім спирався, ба

⁶⁾ І. Ткаченко. — Літературна спілка П. Мирного та Ів. Білика «Червоний Шлях», 1924 р. 1-2; Ів. Лютий. — До питання про літературне співробітництво братів Рудченків. «Україна». 1924, кн. 4; Б. Якубський — Передмова до «Хіба ревуть воли...», Книгоспілка, 1925; М. Марковський — «Як утворився роман «Хіба ревуть воли...» — У.А.Н., 1925 р.

⁷⁾ «Як утворився роман «Хіба ревуть воли...» У.А.Н., 1925 р.

⁸⁾ Псевдонім Германа Клейфа, українського письменника жидівського роду (†1918). «Первоцвіт», це — збірка поезій.

⁹⁾ 1840-1883, «Зірка» — збірка поезій.

¹⁰⁾ Додана до двотомової збірки І. Білика «Чумацька народна п'єсни»

¹¹⁾ Вступ до циклу «Перегляд літературних новин» («Правда», 1873). (1874 Київ)

¹²⁾ Передмова І. Білика до першого видання «Хіба ревуть воли... Женева, 1880.

навіть керувався російськими критиками, однаке глибша аналіза, як приклад з Нісаревим, на кого вони покликаються, доводить, що Білик не обмежувався російською реалістичною школою, а прагнув творити нову українсько-західно-європейську школу. Ту західно-європейську літературу Білик пізнав завдяки Драгоманову, з ким він був цілий час у стислих звязках.

Білик підкреслював, що: "мелода наша література ще й свого поля гаразд не знає, а через те, — битого шляху на ній ще й не видно: кожен бреде, куди несуть ноги". Українська література — твердить він — " має бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом освічувати або й заново перекладати громадську дорогу"¹³⁾.

Щодо погляду на українську літературу, як на "літературу для хатнього вжитку", Білик обвинувачує самих українців: "Хтось щось почув про Україну, гаразд не розслушався, не знає, як то кажуть, ні покуття, ні порогу, а вже сідає — і давай по-українському віршувати. І віршує і прикидається ніби справді думка про Україну видає в нього гарячу слізу. А йому та Україна така ж відома, як китайська грамота — і вона йому на те здалася, на що здалися дітям глиняні коники. Та най би собі забавлявся, най би собі жишком виспівував, як хоче, а то подає у світ свої співи, не запитавши: кому вони і навіщо здалися? І якби така плутаниця була тільки тим покильком, що хто її ще знайде, той покине. А то отакі, як мовляв Котляревський, "писарчукі поганих віршів" позалазять, непрохані, незнані, у словесність, — та й зводять її справді на дурничку. Тим то й нема їй віри від людей сторонніх. Тому її не тільки вороги, а й добрі люди, ще й досі іграшкою вважають.... Давно вже пора прополоти нашу словесність і повикидати з неї геть всяку дурницю. Пора на неї перестати дивитися, як на дитину в сповіточку"¹⁴⁾.

У одній зі статтів (про "Починок" — Гр. Кохнівченка) Білик пише: "...давно відома річ, що не тільки поетичне, а й усяке інше літературне компонування залежить стільки од талану самого автора, скільки — коли не більше — і од напрямку, яким він простиє, і од ширини погляду, яким він на світ дивиться..."

Тому, що є багато "недотепів та неуків" у нашему письменстві — продовжує І. Білик — "годі радіти, що хтось, десь, щось там пише по-українському. Треба спитати: що він пише і навіщо те писання здалося? Годі радіти, що хтось зацівів якимось "Первоцвітом", треба приглянутись: може будяк або куکіль зацівів то. І, якщо так, то без жалю його з корінцем вирвати — і одкінучи геть од рідної ниви".

На думку І. Білика, майбутнє української літератури полягає не так в поезії, чи в поемах, як у народньому романі та повісті: "Минули спічні поеми: настав час народнього роману й повісті на основі широкого реалізму. Тимто й мовою словесника, чим ширше й глибше захопить він постати громадського строю, є й буде проста мова, жива й розмайта, як і розмайте життя народне. І хто однієє життя те в його справжнім виді, з його верхом і сподом, зокола і з середини, з видимим і потайним, хто намалює його нам реальними кольорами, а до того ще й освіжить громадським, спеціальним поглядом, той і засягне собі славу художника поета..."¹⁵⁾.

Отже, Білик один з перших в українській літературі переходить до реалізму, і вказує широкі, нові шляхи цієї літератури, що вийшла вже зі сповітку й перестала бути літературою лише для "хатнього вжитку..."

¹³⁾ Вступ до циклу «Перегляд літературних новин».

¹⁴⁾ Теж там.

¹⁵⁾ Стаття про працю Катрі Соколовської.

**

Редакція "Кіевской Старины", лодаячи 1906 р. (Кн. III, IV) свою корстку замітку до статті Свириденка, писала: "Ів. Як. Рудченко, відомий в українській етнографії вартісною збіркою казок та пісень, а в українській белетристиці кількома прегарними повістями, помер".

Нам відомо тепер, що Ів. Рудченко був не тільки етнограф і белетрист, але також і поет, громадський діяч і — це мабуть найважливіше — визначний критик.

Заслуги Івана Білика в ділянці українського письменства такі значні, що ми можемо забути йому його працю на користь російської імперії, тим більше, що він не заподіяв жодного зла українській справі, і записати його ім'я в золоту книгу заслужених діячів української культури.

М. Павленко-Луців

Спогади „вічного революціонера“ *)

МОЛОДІ ЛІТА ВІКТОРА СЕРЖА

Історикам революційного руху в Росії є відоме ім'я Кибалчича, одного з убійників Олександра II (1881). Якийсь його далекий родич, що теж належав до революційних гуртків Росії, виємігрував до Бельгії, де в нього народився син, знаний під своїм літературним псевдонімом — Віктор Серж. Соціаліст-революціонер з молодих років, з нахилом до анархізму, в дусі Елізе Реклю й Петра Крапоткіна, Віктор Серж був один час за головного редактора паризького анархістичного листка, що й привело його до в'язниці, яка "надала йому важкого досвіду". Треба тут підкреслити, що анархічний світ є різноманітний: він простягається від широких ідеологів і відважних індивідуалістів аж до справжнісінських злочинців, що намагаються прикрити свої огидні кримінальні дії чорним прапором анархізму.

Прийшла перша світова війна, революція в Росії й більшовизм. Віктор Серж, що знов російську мову, поїхав до Росії, де врешті, як йому тоді сдавалося, "здійснилися його мрії, де починається нове життя, життя, засноване на взаємній любові людей".

Віктор Серж прибув до Петрограду на початку 1919 р., де "чекав повітря свободи" і перше, що знайшов, це була стаття Зінов'єва про "монополію влади"...

ВІКТОР СЕРЖ — УРЯДОВЕЦЬ КОМІНТЕРНУ

І ось почалося те, що в книзі В. Сержа має заголовок "Лихо й ентузіазм". Він стає комуністом і пильним співробітником радянської влади, одним з діяльних урядовців Комінтерну, що його тоді очолював Зінов'єв. Серж обороняє Петроград проти армії Юденіча, зближається з Горьким, приймає численні чужинецькі делегації, часто їздить до Москви (зам він мешкав у Петрограді). Свідок жахливого терору в Петрограді, Серж бачить, як Чека нищить його приятелів анархістів, як сталося повстання в Кронштадті. І він починає вагатися щодо свого ставлення до більшовизму. Але це покищо лише вагання... Він їде до Європи як один з численних агентів Комінтерну і діє (в якому розумінні не важко здогадатися!) в Берліні, у Празі, у Відні. За кордоном Віктор Серж нарешті прилучається до "опозиції", стає "троцькістом".

*) Victor Serge. *Mémoires d'un révolutionnaire de 1901 à 1941*. Paris, Aux Editions du Seuil, 1951, 8°, стор. 417.

1926 р. Віктор Серж повертається до Петрограду, тоді вже Ленінграду, де він є свідком "Революції в безвиході" (заголовок розділу його спогадів): поети й відомі діячі більшовицької революції стріляються, Чека скрізь лютує... Серж бере тоді участь у ленінградській демонстрації опозиції 1927 р., що скінчилася спершу виключенням Троцького й Зінов'єва з ЦК партії, а XV Конгрес партії виключає цілу опозицію, і опозиціонерів засилують на Сибір... Потім самого Віктора Сержа виключають з партії, в нього роблять трус, але покищо він залишається на волі.

Перед очима Сержа відбувається страхітлива колективізація, що її українці добре знають, божевільні процеси "саботажників", панування подвійної гри — "природний наслідок заlushення свободи тиранією", немилосердна партійна цензура, діяльність провокаторів, резкуркулення, одно слово — "тоталітаризм" (це слово вперше вжив у друку В. Серж)...

А потім прийшло арештування самого Віктора Сержа, його допити в льохах ГПУ і заслання до Оренбургу, де письменник перебув три роки (1933-1936). Але Серж мав приятелів у Европі, де він був добре відомий. Низка протестів проти арешту Сержа змусила радянський уряд дозволити йому з родиною залишити СРСР. 1936 р. він виїхав з Радянського Союзу й приїхав до Франції. Роки 1936-1941 Віктор Серж називає "Поразкою Заходу". Він не вгомонився, а продовжував у Франції виступати проти терору в СРСР.

Але ніхто у Франції не слухав Сержа. Робітники, збаламучені відповідальною пропагандою, зустрічали його криками "зрадник!" Офіційна Франція, що була толі в союзі з СРСР, м'ячала, а "ліві" друзі Сержа твердили йому: "не пишіть нічого про Росію. Ваші писання будуть надто гіркі. Ми є союзники комуністичної партії, що тягне за собою великі маси, а для них Росія, це — чиста зірка. Зрештою, ніхто не повірить вам".

Один тільки Борис Суварін, з питомою йому відвагою, кинув Сержеві: "Кажіть усю правду в якомога найсильніший спосіб! Ми боємося свідками найнебезпечнішого глупства". Віктор Серж послухався таки Суваріна й провадив другом шалену кампанію на Заході проти того, чим був СРСР.

ЗАПОВІТ ВІКТОРА СЕРЖА

А потім прийшла війна, окупація Парижу... Віктор Серж знайшов притулок у Мексиці, де написав свої спогади й де цей Вічний Революціонер скінчив свою життєву путь на початку 1950 року.

Не можна без зворушення читати останні рядки спогадів Віктора Сержа: "З моїх п'ятдесятьох з чимось років — десять я перебув у різних ув'язненнях, здебільша важких. Вони навчили мене того, що є правдивого в парадоксальному афоризмі Ніцше: "Все те, що не вбиває мене, робить мене сильнішим"... Я ніколи не мав майна, майже ніколи не жив у безпеці. Кілька разів я втрачав усе те, до чого був прив'язаний матеріально: книжки, папери й особисті пам'ятки. В Брюсселі, в Парижі, в Барселоні, в Берліні, в Ленінграді, на кордоні СРСР, знов у Парижі, я майже все залишав за собою — або все було від мене забрано. Це зробило мене байдужим до матеріальних речей, але ні до чого не знехотило мене.

Мої здібності завжди тягнули мене до розумової праці. Небагато присмоктостей мені здаються такими великими, як оці — зрозуміти і висловити. Це, мабуть, моїм книжкам я надавав найбільшого значення, але я написав куди менше, ніж цього хотів би, похапцем, не маючи зможи — в боротьбі — навіть перечитати написане. Мої книжки мали дивну ролю. В моїй першій батьківщині, Росії, саме тому, що я хотів її служити без брехні, вони всі були заборонені навіть до появи в світі; і політична поліція сконфіскувала в мене рукописи кількох закінчених творів — овочі багаторічної праці...

...Я бачив, як народилася велика категорія "апатридів", тобто людей, яким тиранії відмовляють навіть у національності. Щождо права на життя становище апатридів, які в дійсності є людьми, що найбільше прив'язані до своїх батьківщин і до батьківщини вселюдської, можна порівняти лише зі становищем середньовічного "ізгоя", що, не мавши ні володаря ні слузерена, не мав ні прав, ні захисту, і чиє саме ім'я стало чимось на зразок образі...

Російська інтелігенція дуже рано втврдила мені в голову, що сама суть життя полягає в тому, щоб свідомо брати участь у здійсненні історії. Що більше я про те думаю, то більше воно здається мені глибоко правдивим. Це значить діяльно виступати проти всього того, що принижує людей, і брати участь у можній боротьбі, що прагне їх визволити й звеличити...

...Я відразу розпізнав у російській революції зародки тяжких ліх, таких, як нетерпимість і нахил до переслідування інакодумців. Вони походили від необмеженого почуття посідання істини, основаного на доктринальній сувороості...

...Я не беру під сумнів, по довгій роздумі, ні наукового духу марксизму, ні його вкладу, раціонального та ідеалістичного відрогу, у нашу сучасну свідомість; але я не можу стриматися від того, щоб не вважати за справжнє лихote, що правовірний марксизм захопив, у величезній країні, яка перебувала на шляху до соціальної перебудови, — апарат влади. Хоч би яка була наукова цінність якоїсь доктрини, як тільки вона стає урядовою, інтереси держави не дозволяють їй більше займатися безеторонними дослідженнями...

Революціонери, бажаючи створити нове суспільство, "найширшу демократію трудящих", — власними руками, собі того не усвідомлюючи, побудували найстрахітливішу державну машину, яку лише можна собі уявити, і коли ми це з обурнням спостерегли, ця машина, керована нашими братами й товаришами, повернулася проти нас і нас розчавила...

...Це вже більше не революціонери роблять величезну всесвітню революцію, це деспотизми дають їй початок, це сама техніка сучасного світу круто пориває з минулого і примушує народи цілих суходолів знову розпочинати життя на нових основах. Що ці основи повинні спиратися на соціальну справедливість, на доцільну організацію, на пошану особи, на свободу — це для мене ясна очевидність, що помалу-малу примусить визнати сїбе серед немодянності теперішнього часу. Майбутнє мені відається повним можливостей, більших, ніж ті, що ми їх передбачали в минулому.

Нехай же муки, досвід і навіть помилки моого вирослого в борні покоління бодай трохи освітлюють шляхи в це майбутнє!"

ВАРТІСТЬ СПОГАДІВ В. СЕРЖА

Читач уже забагнув вартість спогадів Віктора Сержа, цю хвилюючу сповідь людини, що ціле своє життя боролася за свободу й що за зрілого свого віку побачила, чим скінчилася ця боротьба. Як людський документ спогади Віктора Сержа перевищують все те, що було досі видрукувано. Коли маєш враження якоїсь штучності від книг Жіда, Кестлера..., то в спогадах Сержа відчувається щирість на кожній сторінці.

Але спогади Сержа становлять також надзвичайне історичне джерело. Читач знаходить тут портрети сотні людей, що діяли в СРСР (шкода, що до книги не додано покажчика імен). Кого тільки тут нема? Блок, Есенін, Бєлій, Малиновський, Крестинський, Радек, Ленін, Калінін, Чічерін, Раковський, Бухарін, Горький, Троцький, Зінов'єв, Ю. Г'ятаков, Лозовський, Бела Кун, Євдокимов, Йоффе, Суханов, Блюмкін, Рязанов, Крупська, Рамзін,...

А діячі політики й культури в Європі? Борис Суварін (не можна не підкresлити його передбачливість і громадянську відвагу), Садуль, Паскаль, Гільбо, Фуке, Фрессар, Барбюс, Ромен Роллан, Далеш, Вандервельде, Бержере, Адлер, Кляра Цеткін, Доріо, Кашен, Анжеліка Балабанова, Лукач,... (подаємо всі ці прізвища так, як вони спадають нам на думку, без жодного підкresлення ваги тієї чи іншої особи)...

УКРАЇНА В СПОГАДАХ В. СЕРЖА

А Україна? Яке ж місце вона займає в спогадах Віктора Сержа? Він є байдужий до неї. Серж не знав України й сам підкresлює, що ніколи не був у Києві. Тому про Україну він згадує лише принагідно (стор. 97, 100, 119, 125, 135, 189, 202, 213, 281, 336, 383...), часто-густо у виразах, що не можуть не викликати якогось відруху в українця. В. Серж говорить про “банди українських націоналістів” (стор. 97, 119), пише з прихильністю про Махна (стор. 135), про Юрія П'ятакова (стор. 189) про Є. Бош (стор. 213). В Оренбурзі Віктор Серж лише випадково згадує про Шевченка (344)... Проте три менти, що про них згадує Серж, варт занотувати для історика України.

“Я — пише Серж, — обідав за столом в юдельні Комінтерну з невисоким, надзвичайно худорлявим і погано одягненим чоловіком, що мав на сухій шкірі голову з тонкими рисами хворого хижого птаха. Це був Скрипник, старий більшовик, член уряду України, той, що мусив застрелитися 1934 р., обвинувачений, очевидчаки брехливо, в “націоналізмі” — в дійсності тому, що протегував кільком українським інтелігентам” (стор. 125).

У Відні Серж часто бачився з Юрком Коцюбинським, тоді повпредом (повноважним представником) Радянської України: “Високий гарний хлопець, з невеличкою борідкою, що злегка облямовувала йому обличчя, з орлячим профілем, з доладно збудованою головою молодого гуманіста старих часів, але далеко поважніше оснащеною... Він симпатизував найбільш радикальній групі опозиції, опозиції “демократичної централізації”... З Відня він переїхав до Варшави як генеральний консул; його розстріляно без суду 1937 р.” (Стор. 202).

Нарешті третя згадка про Україну в спогадах Віктора Сержа, що її варт занотувати. Це згадка про Бенуа-Мешена, автора голосної праці за німецької окупації про Україну¹), міністра в уряді Маршала Петена; після визволення Франції його було засуджено на довічні каторжні роботи.

“Мало відомий публіцист, автор нічогенької “Історії німецького війська”, попрохав у мене побачення. Я запитав про нього в одного лівого видавця, який оповів мені: “Це колишній композитор, добрий компілятор, без політичного обличчя”... Ми зустрілися в каварні на бульварі Сен-Мішель. Це був молодий чоловік тридцяти п'яти років, безбарвний, в окулярах, обережний у своїх словах і дуже уважний. По десятюх хвилинах я був певен, що він мусив належати водночас до 2-го бюро²) й до якоїсь іншої організації, може німецької. Він мені сказав, що думає написати історію громадянської війни на Україні.

- Чи знаєте ви російську мову?
- Ні.
- Чи ви їздили по Україні?
- Ні.
- Чи ви вивчали революцію в Росії?
- Спеціально, ні...

¹⁾ Benoist-Méchin. L'Ukraine des origines à Stalin. Paris, Albin Michel, 1941, стор. 124.

²⁾ Французька розвідча установа.

Розмова перейшла на біжучі події, і я побачив, що мій співрозмовник особливо цікавився поставою українських селян на випадок війни.

— Я урвав розмову, сказавши йому: — Україна є незадоволена, але вона буде запекло боронитися проти всякого нападу”... (стор. 383).

Отже — це буде висновок цих рядів — можемо порадити всім тим, хто знає французьку мову, прочитати талановиті спогади Віктора Сержа, цього поборника справедливості, як висловився незабутній Еммануїл Мунье: “*Ce fut un vrai combattant de la justice...*”.

Еміль Золя

(До 50-ліття його смерти)

Минулого року Франція відзначала п'ятдесятиліття з дня смерти Еміля Золя, що несподівано, через нещасливий випадок, затруївся газом у власній хаті при rue de Bruxelles і номер 29 вересня 1902 р. Письменники зробили урочистий похорон і навіть віддали військову шану, але офіцер, що командував почесним відділом, коли повернувся до касарні, дістав полічника від одного свого товариша...

Річ бо в тому, що французький романіст був у центрі політичної боротьби, що точилася тоді в цілій Франції й була зв'язана з «афорою», точніше справою капітана Дрейфуса, жива з походження, засудженого 1895 р. за «державну зраду»...

13 січня 1898 р., в газеті Жоржа Клемансо «*Augore*» з'явився відомий одвертий лист Еміля Золя до президента Республіки Фелікса Фора, лист, що йому Клемансо надав голосного заголовку «Я обвинувачую». В цьому листі французький письменник ювінувачував Генеральний Штаб, що дбав лише про кастові інтереси й причинився до засуду Дрейфуса. Військовий міністер за це оскаржив Золя перед судом. В лютому-березні 1898 р. відбувся голосний процес, на якому письменника засудили на рік в'язниці й на грошову пеню — 3.000 франків (золотом!). На пораду своїх друзів, Золя тоді виїхав до Англії. Коли 9 вересня 1899 р., Дрейфуса помилували, Золя зміг повернутися до Франції.

Сьогодні, за дуже малим винятком, ніхто не згадує у Франції про справу Дрейфуса. 50 років (і яких років!) в історії Франції, що пережила за той час дві війни й німецьку окупацію, охолодили ті пристрасті, що колись кипіли навколо особи письменника. Ювілей 1952 р. був ювілей письменника-романіста Еміля Золя, а не автора листа «Я обвинувачую»; хоч чи не через той лист тлінні останки Золя від 1908 р. знаходяться в Пантеоні?

**

Золя належав до літературної школи «натуралізму», як кажуть у Франції, або до «реалізму», як кажуть в Україні. Він належав до тієї групи французьких письменників (Альфонс Доде, брати Генкури, Фльобер, Мопасан...), що панувала у французькому романі від 1857 р. (дати появи «Пані Боварі» Фльобера аж до 1887 р. (дати появи літературного маніфеста тієї групи...).

Маючи 28 років, Золя вирішив зробити для свого часу те, що Бальзак зробив перед ним, а саме: створити цикл романів, де з'являтимуться ті самі особи, тобто — створити «Людську Комедію» того покоління, що за часів Бальзака сиділо ще на шкількій лаві.

Отже, на самому початку своєї літературної діяльності, Золя нарекслює плян праці, що їй залишиться вірний аж до кінця. Цей плян матиме так зване «Генеологічне дерево» однієї родини, що її члени виступатимуть у двадцяти романах: *«Les Rougon-Macquart, Histoire naturelle et sociale d'une famille sous le Second Empire»* («Ругон-Маккарі, натурульна й соціальна історія родини за часів Другої Імперії»). Головну ідею своєї «Людської Комедії» Золя запозичив у науки, як її тоді розуміли: детермінізм Тена, та ідея спадковості Дарвіна... Коли бо Фльобер був лише художником, Золя хотів бути вченим; Золя так ніколи й не зауважив різниці між дослідом, що його роблять у хемічній чи фізіологічній лабораторії, і між дослідом у романах, де все відбувається в голові письменника й що є кінець-кінцем лише більш-менш довільним припущенням...

«Ругон-Маккарі» — це картина родини, це — так би мовити — протокол її розкладу. В цьому «розкладі» родини «Ругон-Маккарів» — полягає цілій «натуралізм» Еміля Золя. Але є в романіста речі, що їх нема в інших «натуралістів»: оптимізм працівника та віра — майже релігійна, — віра в тогочасну науку. Останній роман «Людської Комедії», що його створив Золя «Лікар Паскаль» (1894) показує — можна сказати — символічну постать, постать доброго й статечного вченого, борця за правду, що ввесь час іде наперед...

«Ругон-Маккарі» як літературний твір не є рівний. Він — зовсім довільний і найвнісний. Ніхто не користуватиметься ним як джерелом до студій французького життя. Нема справжнього провінційного життя в «Кар'єрі Ругонів» (*«Fortune des Rougons»*), або в «Здобутті Пляссана» (*«Conquête de Plassant»*). Золя просто не знав того суспільства, він його розглядає, можна сказати, через дірку замка. Нема в нього того живого досвіду, що його мав Бальзак. Порівняйте роман Бальзака «Торговий дім киці, що грає в м'яча» (*«Maison du chat qui pelote»*) з твором Золя «Магазин «Шастя жіноч»» (*«Au Bonheur des Dames»*), і ви зразу збагнете різницю між цими двома французькими письменниками. В останньому романі ми знаходимо лише універсальну крамницю, але нема в ній того, хто продає цей крам...

**
*

Перший твір Золя, що висунув його на чільне місце у французькій літературі, це — написаний 1877 р. роман *«Дурман»* (*L'Assomoir*), де письменник змалював страшну картину народньої хвороби — алькоголізму. Золя бо є романіст — нарід. Песимізм Золя не є ґрунтовний пессимізм, як у Тена, але лише відносний, що завжди кінчачеться вірою в поступ. Філософія Золя є незвичайно обмежена, але це є «філософія» народу. Вона вся має юдне лише слово — «праця». Золя мав релігію праці, так само, як Бальзак мав релігію волі. Під цим оглядом, характеристична є назва роману Золя, що належить до циклу «Чотири Євангелії», ця назва — «Праця». Властиво, лише три Євангелії були написані: «Плодючість» (тут Золя змалював батька, що мав дитину за зрілих років свого життя), «Правда» (справа Дрейфуса), та «Праця». Четверта Євангелія «Справедливість» не була написана. Але чи «Справедливість», як це твердив Прудон, не є альфа й юмега кожної «філософії», що її творить нарід?

Вище за все ставив французький письменник свій народний ідеал, що його знаходимо наприкінці одного з найчільніших романів *«Жерміналь»* (1880 р.), де автор в особі Етьена твердить, що «робітництво єдина сила, яка

може обновити людство»; або на останніх сторінках «Розгрому» («La Débâcle»), де з великим співчуттям змальовано геройчу боротьбу й загибель паризьких комунарів...

Куди менш вдатні є романі Золя, присвячені трьом містам: Люрд, Рим, Париж. Для того, щоби змалювати релігійне життя в цих трьох містах, Золя не мав релігійного підłożення. Він просто не розумів того життя, а документуватися про віру це є річ просто смішна... Коли Золя створив у романах «Ругон-Маккари» — так би мовити — фізіологічний роман, ця фізіологія зовсім не пасувала до релігійного життя Люрду, Риму та Парижу.

В цих романах Золя не є безсторонній свідок сучасності, він судить, проповідує й захищає певні філософічні й соціальні погляди.

Не зважаючи на свої «наукові» амбіції, Золя був, перш за все, романтик і, як це є дивно, він нагадує багато В. Гюго. Справжнє джерело романів Золя трова шукати не в «Пані Боварі» Фльобера, а в «Знедолених» В. Гюго (див «Україна» ч. 8, стор 650-657).

* *

Золя мав талант, правда талант грубий, але сильний, з багатою уявою. Його романи — це лише поеми, поеми важкі, іноді навіть грубі-янські, але все ж поеми. Він збагачує все, що бачить, не даючи читачеві звичайного опису життя, а мрію про те життя. Місто Париж, копальня, універсальні магазини, паротяг, стають під пером Золя якими страшними істотами, що загрожують, страждають, пожирають... І все це танцює перед очами читача, як страшний кошмар... Людський документ? Але в такій самій мірі, як «Легенда віків» В. Гюго є «людський документ».

Золя, повторюємо, був романтик, і в цьому романтизмі, саме й полягає цінність його творів: Останні романи Золя є грандіозні візії, що захоплюють читача... Нездібний оживляти окрему людину, Золя має талант оживляти рух, юрбу, маси: вуличний рух, масовий страйк, народній за-колот... Під цим отглядом, не можна й сьогодні не захоплюватися «Жер-міналем», або «Дурманом», що є епопеєю паризького робітництва. Ці два романі залишаться, мабуть, надовго в світовій літературі.

* *

Критика у Франції, загалом, була несправедлива до Золя, через політичні інтриги («справа Дрейфуса!»). Двадцять років тому Андре Жід писав: «Сучасна дискредитація Золя не робить великої чести сьогоднішнім літературним критикам». Справді, де-не-де можна ще й сьогодні почтути такі голоси, що — мовляв — Золя був лише дурисвіт... Є це, очевидячки, річ несправедлива. Золя є не абияккий письменник і він написав значущі твори.

Сучасний європейський роман завдячує багато Золя, як у Франції, так і за кордоном. Щодо останнього, вистачить зачитувати імена Ептона Сінклера, Джека Лондона, Томаса Манна, Гавптомана, Блязко Ібаньеса, Стрінлберга...

Зрештою, голоси французької критики про Золя є подібні до таких самих голосів про Бальзака з 1880-х років... Нема чого й казати, що в таких голосах заважає «політика», а коли «політика» втручається до «літератури», все стає непристойне...

В колишній Росії та в колишній Україні Золя був дуже популярний. Іван Франко, без сумніву, зазнав впливу деяких романів Золя. Проте ледве чи був великий вплив творів Золя в російській літературі. Під цим оглядом,

варт тут зачитувати (в перекладі з російської) невиданий лист тонкого критика й знавця російської та української літератури В. Горленка до Дені Роша, з 20 жовтня 1902 р.: «Спішу висловити вам свій жах з приводу смерти нещасного Золя. Я зовсім не є його прихильник, не пам'ятаю, щоби хоч який з його творів дав мені хоч яке задоволення, але все ж не можу не цінити його великого таланту й літературної сили. В російській пресі про нього, певно, напищуть безмежну кількість статтів, особливо в жидівських органах, що для них Золя є тепер божество. Слава його в Росії була штучна. Російську публіку запевнили, що Золя є великий письменник, і вона, боячись здаватися реакційною й нетямущою, повірила. В дійсності, значення Золя для російської літератури, зоро. Це не те, що великий Бальзак, Жорж Занд, Гюго, Доде, навіть Мопасан, що справді мали великий вплив на наших письменників».

Хоч у згаданому листі є деякі речі, що їх сьогодні, з перспективи 50-ох років, важко ухвалити, але думки В. Горленка про малий вплив Золя на російську літературу є правильні...

Популярність Золя в СРСР, між читачами, не зменшилася, навпаки, вона збільшилася. Переклади його творів на російську мову численні; щодо творів французького письменника українською мовою, небіжчик Микола Скрипник, бувши в Парижі 1927 р., з гордістю говорив про український переклад творів Золя, як про велике досягнення української культури...

Франко-українські річниці 1953 року

Тристо років тому (1653) помер 25 жовтня Теофраст Ренодо (Renodot), засновник відомої "Gazette de France", першої газети у Франції, що на своїх сторінках завжди подавала цінні вістки про Україну;

З'явилася драматична ода "Мойсей" з-під пера Антуана-Жерара де Сент-Амана (Saint-Amant), французького поета й відважного вояка, одного з засновників "Французької Академії" (1594-1661). В своїй оді Сент-Аман, який знаходився в поочі королеви Марії, дружини Яна Казимира, що була вихована при французькому дворі, кланяє козаків і пророкує їм поразку.

175 років тому (1778) помер Вольтер (30 травня).

150 років тому (1803) народився Проспер Меріме (18 вересня).

125 років тому (1828) народився Жуль Верн (8 лютого), приятель Марка Вовчка, що була перекладачем його творів на російську мову ("Україна", ч. 1, стор. 2);

Народився літератор і публіцист Абу (About) (1828-1885), що чимало причинився до появи розвідки

Еміля Дюрана про Шевченка в *Revue des deux Mondes*, 15 червня 1876 р. (Ілько Борщак. Шевченко у Франції: Львів, 1933, стор. 9).

Сто років тому (1853) народився французький історик А. Шюке (Chauvet), що про нього ми вже згадували ("Україна", ч. 5, стор. 309); з'явилися "Contes et Nouvelles" французького письменника Армана Понмартина (Pontmartin), приятеля Мельхіора де Волос, автора "Мазепи" французькою мовою, що в своїх листах до Понмартина (1811-1891) згадує кілька разів про свій твір.

ДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ ЕПІСКОПА ШАПТАЛЯ

30 травня 1953 р. в церкві Saint-Julien-le-Pauvre, під головуванням Монсінйора Тузе, помічника паризького архієпископа — Кардинала Фельтена, відбулося урочисте богослужіння з нагоди десятиріччя смерті епископа "чужинців" Шаптала, що йому українські католики завдають тим, що сьогодні посідають церкву при вулиці Святих Отців ("Україна", ч. 8, стор. 598-599).

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

Невидані листи Миколи Зерова до Василя Чапленка

(1928-1935)

Після уривків з невиданих листів В. Горленка до М. Стороженка (Див. «Україна ч. ч. 7, 8), починаємо тут друкувати невидані листи М. Зерова до В. Чапленка. Автор тих листів займає визначне місце не тільки в історії української культури взагалі, але й в історії розвитку української літературної мови зокрема як своїми перекладами, так і своїми оригінальними творами.

Листи подаємо згідно з оригіналами, зберігаючи не лише мову М. Зерова, але й правопис, ба навіть пунктуацію.

Примітки без підпису належать Редакції, зазначені ініціалами «В. Ч.» — В. Чапленкові.

Редакція

Я не був ніколи безпосередньо знайомий з Миколою Зеровим. Знав його тільки здаля" як одного з київських неокласиків, що імпонували мені своїми незалежними від офіційних настав поглядами на літературу. Хоч організаційно я належав до спілки селянських письменників "Плуг" (до якої, зрештою, я приєднався випадково: тоді, на початку 20-их років, в Дніпропетровському іншої української організації не було), але в літературній дискусії між "Плугом" та "Гартом" чи, власне кажучи, між головою "Плугу" Пилипенком та лідером "Гарту" Хвильовим мої симпатії були по стороні останнього. Тільки ж я схилявся до Хвильового не тому, що він був "гартянець", а тому, що з ним був Микола Зеров як авторитетний заступник "психологічної" Европи. Показовим для цих моїх настроїв був, наприклад, один такий факт. Листуючись із Гр. Косинкою, я якось надіслав був йому свою поемку "Уперехрест" з просьбою показати її Миколі Зерову, що його я називав у тому листі "символом Европи". Косинка так і зробив. Але відгук Зерова на мій твір був негативний. "Не похвалив "символ Европи", — написав мені Косинка. Але це не зменшило моєї пошани до Зерова, і я, бувши членом редакційної колегії журналу "Зоря", всячово намагався (разом з іншим членом тієї колегії — М. Лебедем) "пропихати" його сонети, яких він уже тоді, в другій половині 20-их років, не міг друкувати в київських журналах. Це, очевидячки, якось дійшло до Зерва, бо він одного разу вислав мені, ще незнайомій з ним людині, свій переклад "Мазепи" Ю. Словацького,*) з авторським написом.

Задумавши написати працю "Сонет в українській поезії" (це мала бути моя промоційна аспірантська праця), я, за згодою моого безпосереднього керівника П. Сфремова, написав Зерову листа з просьбою допомогти мені порадами. Так почалося мое з ним листування. Але восени 1929 року мене заарештовано

*) Трагедія на п'ять актів, переклад і вступна стаття М. Зерова, «Слово», Київ, 1926, стор. 134.

в справі СВУ (хоч про цю організацію я довідався від слідчого), і мов листування з Зеровим обірвалося. Вийшовши, після семимісячного ув'язнення, на волю, я узяв дамі працювати над історичною повістю "Піворіз", п чаткові сторінки якого мандрували зо мною до ДПУ. Вихінчивши два чи три перші розділи, я послав був їх до "Червоного Шляху", і їх читав П. Тичина як один з редакторів цього журналу. До друку цих розділів не прийнято, і я одержав свій рукопис з таким написом П. Тичини: "Добре. А тільки: де ж найбідніша верста?" Після цього я вирішив звернутися до якогось незалежного критика. К ли повість була на три четверти готова, я надіслав її М. Зерову. Так було відновлене наше листування. Я вже був тоді на вигнанні, Зеров, як це видно з його листа від 14/XII 1934 р., готувався до того. А як ця загроза стала вже реальна і він опинився в Москві, то, рятуючи своє літературне надбання, він надіслав мені до схову "Sonnetarium".

Із листів цього часу видно, як ця зацікована людина, що висіла вже буквально над прірвою, хапалася за окремі живі зв'язки з життям, з тими одиницями, які ще її не відчуралися. Трагедію таког «сусільного "осамітнення"» зрозуміють тільки ті, що перебували в більшовицькій дійсності. Коли я, не одержуючи вже відповідей на свої листи до Зерова і до інших осіб, зв'язаною в йог адресами, з якоюсь упертою завзятістю пішов на одну його московську адресу, то господар так перелякався, що не запросив мене навіть сісти, і наша кількахвилинна розмова відбулася біля порога. А що з Зеровим і де він, той госп дар так мені й не сказав. Річ ясна, що Зеров тоді був уже заарештований.

Думаю, що листи Миколи Зерова мають вартість не тільки для його життєпису та характеристики літературних поглядів, а й для історії нашої творчої інтелігенції взагалі під більшовицьким режимом.

В. Чапленко

I.

Київ, Леніна 82,7.

4. XII. 1928.

Вельмишановний товаришу!

Збирання українських сонетів — праця, як на мій погляд, і вдячна, і потрібна. А надто як Ви маєте на оці, хоч би в далекій перспективі, написати спеціальну про український сонет розвідку, подібну до праць Гросмана¹⁾ про російських сонетистів, або Євг. Баричевського про білоруських. Без спеціальної довідки, на жаль, не можу сказати, хто саме з «Молодої Музи»²⁾ писав сонети; але, навівши справки, дуже радий буду повідомляти Вас про окремі свої спостереження. Оскільки пригадую собі взагалі, Молодомузії не були сонетарями; навіть найталановитіший із них Карманський³⁾ був невільником найбенальніших чотирьохрядкових строф. Хороші сонети (з погляду побудування) можете знайти у Михайла Івановича Рудницького (Lwów, Cetnetowska 9, Dr. Michał Rudnicki) —

¹⁾ Леонід Петрович Гросман (нар. 1888 р.), радянський літературознавець. Бібліографія його праць у «Писатели современной эпохи», т. 1. Москва, 1928.

²⁾ Літературний гурток галицько-українських поетів модерністів, що наслідували західно-європейську поезію. До того гуртка, що існував у роках 1906-1909, належали П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, М. Рудницький, С. Твердохліб, М. Яцків... В. Ч.

³⁾ Петро Карманський (нар. 1878 р.). В. Ч.

цього епігона Молодої Музи, чи може краще: її Веніаміна (нар. 1889). Де-що можна знайти і в созвучного молодому зусям Мелетія Кічури⁴) (нині член Західноукр. Плута і живе в Київі). Ранні книжки його недоступні, для Киян — нема їх і в автора, — але дещо є виписане у мене із рецензій «Української Хати»⁵). Кічур прихильник сонета — «вільноотпущеного» і на цій підставі не зберегав строгої послідовності рим чоловіцьких та жіночих, що, здається я й відзначив у своїй рецензії на його останню книжку в «Ж Ж Р»⁶) за цей рік.

Із давніх українських авторів-галичан хороші сонети, хоч по Грінченківські бліді змістом, писав Микола Устіянович (1811-1885)⁷).

В додатку посилаю Вам два сонети М. Рудницького видруковані в «Новій українській поезії», моїй книжечці⁸) 1920 року і один свій із останніх.

Широ бажаю Вам успіху в Вашій роботі — Вона може бути дуже цікава і несподівана результатами.

Ваш Мик. Зеров

Отчество мое: Константинович.

II.

Київ. 12. XII. 1928.

Вельмишановний товаришу!

Посилаю Вам ще три свої сонети⁹). Дуже радий знайти аматора цієї непопулярної у нас строф. Крім посланих Вам зразків сонетної творчості М. Рудницького, у мене є ще скілька його сонетів — недрукованих, силабічних теж, але не таких яскравих. Як що Ваша охота мати їх, — перепиши і пошлю.

Чи звернули Ви увагу, що я в Сонеті про Іванів гай¹⁰) даю останній рядок шостистоповий. Це не випадок (я робив те саме в «Князі Ігорі»¹¹) і в «Олександрії»¹²). Мені здавалося, що при конденсуванні змісту в остан-

⁴⁾ Мелетій Кічур (нар. 1881 р.), галицько-український поет. Автор збірок поезій «Без керми», «Темні пассаті»... На Радянській Україні брав участь у зошиках «Західна Україна», що виходили як видання секції «Плуг» від 1927 по 1931 рік.

⁵⁾ «Українська Хата», місячник, що виходив у Києві в рр. 1909-1914 за редакцією Микити Шаповалова та Павла Богацького. В. Ч.

⁶⁾ «Життя й Революція», місячник, що виходив у Києві від 1925 р. до 1932 р., за редакцією О. Дорошкевича, М. Терещенка та І. Лакізи.

⁷⁾ Микола Устіянович (1811-1885), греко-католицький священик, письменник і поет, посол до першого галицького сойму (1861-1866). Про нього див. К. Левицький. Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914, на підставі спомінів. Львів, 1926, стор. 80, 81.

⁸⁾ М. Зеров має на увазі збірник, що він його уклав під заголовком «Нова українська поезія», Київ, Всеукраїнське Державне видавництво, 1920, стор. 136. М. Зеров тоді вислав сонети М. Рудницького «Сказати щиро вам, химерна і зрадливіва» (стор. 59-60) та «Зимовий сонет» (стор. 60). До останнього він дав примітку, що складалася з «перекладу» вислову Рудницького «Зложити в дарі вам» словами «зложити вам на подарунок» та оцінки його: «Я дуже люблю цей сонет, не вважаючи на страшну його силабіку». Вислав він також свій сонет «Куліш», що є видрукований на стор. 102 збірки Зерова «Sonnetarium», Берхтесгаден, в-во «Орлик», 1946, стор. 196. В. Ч.

⁹⁾ З цим листом Зеров вислав «Джерела Качі (Sonnetarium, стор. 58) «Іванів гай» (теж там, стор. 101) та «Весна на горах» (теж там, стор. 143, див. також стор. 185). В. Ч.

¹⁰⁾ Див. попередню примітку.

¹¹⁾ «Sonnetarium» (стор. 152).

¹²⁾ Теж там (стор. 150).

ньому рядку, видовження його так само законне, як і в Спенсеровій¹³⁾ строфі. Досі ніхто, оскільки мені відомо, мого відступу від канона не зауважив.

Ваш Мик. Зеров.

III.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Ваш лист знайшов мене у Москві, в гуртожитку «дома یучених», куди мені його переслала Людм. Васил. Котова, давня моя і всієї нашої родини приятелька. Її адресою (Київ, ул. Воровського 85, Горплан) Ви можете ще скористатися раз або два, коли захочете мене знайти. Бо я стою на роздоріжжі і сам не знаю, де ще отаборюсь.

Радий, що моя рецензія припала Вам до вподоби. Автори бувають здебільшого дуже дражливі, і я тепер боюся їх зачіпати. Хто його знає, може образиш чим.

Ви нагадуєте мені, що я забув про Ваш гумор. Можливо. Я не люблю українського гумору — він якийсь фізіономічний, мімічний, нелітературний з самої своєї природи. Мені здалося, що він і у Вас своїм поворотом до етнографічної стихії, таїть небезпеку перетворитися у щось подібне до народньої гумористики... Припускаю, що я сужу помилково: для того треба б було ще раз перечитати повість, щоб мати право виносити під цим поглядом певний вирок.

Найкавішим у Вашій повсті мені відається герой. Я розказував про Вашого пиворіза¹⁴⁾ Серг. Ів. Маслову¹⁵⁾ і він старанно звичаєм своїм напис Вас на картку, щоб не затубилась пам'ять ще про одну трактовку дявіцької фігури.

Про мої сонети Ви судите надто ласково. На мій погляд ні про яке мистецтво слова говорить не доводиться. Все те сухарі, «сухарна продукція», вірш ніде не пливе, а скрізь і завжди підгається, приладжується. Поезія для хатнього вжитку. Втім, коли хочете де що одержати — я до Ваших послуг. Тільки напишіть мені, що Ви маєте уже з моєї продукції крім Камени¹⁶⁾ з 16 її сонетами, щоб я не прислав Вам чогось зайвого. Знаєте Ви мою «Верглія»¹⁷⁾ («Мужик із Мантуї повільний і смаглявий»), «Близнят»¹⁸⁾, «Водника»¹⁹⁾? Скільки сонетів Вам відомо з циклу «Завжди перечитувані»²⁰⁾ etc.

¹³⁾ Едмунд Спенсер (1552-1599), англійський поет XVI в., відомий своєю поемою «Королева фей».

¹⁴⁾ В. Чапленко. Гиворіз. Історично побутова повість. Українське видавництво. Крак в-Львів, 1943 стор. 122.

¹⁵⁾ Сергій Іванович Маслов (нар. 1880 р.), відомий український бібліолог та історик української літератури. Див. Український Науковий Інститут Книгознавства. Сергій Маслов. 1902-1927. Київ, 1927, стор. 30.

¹⁶⁾ «Камена» з'явилася 1924 р. в Києві, у видавництва «Слово». Є львівське видання 1943 р.

¹⁷⁾ «Sonnetar um», стор. 151.

¹⁸⁾ Теж там, стор. 108.

¹⁹⁾ Теж там, стор. 109.

²⁰⁾ Цей цикл у друку дістав називу «Книжки і Автори», «Sonnetarium» стор. 64-70.

А тепер, коли охота, читайте:

(Тут Зеров подав у листі тексти своїх сонетів «Poor Yorick»²¹), «Чорні лід...»²²), «Дванадцять днів»²³)...

IV.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Вашого листа — data 29. X. 34. — я одержав тільки вчора 14 листопада: кілька день пройшло, поки він перейшов з університету до мене на помешкання.

Ви не помилились, заадресувавши його в Київ. Я тимчасом ще тут, хоч не знаю і не можу поручитись, що скажімо році 35 не опинюся десь інде, в пошуках душевного спокою.

Два тижні тому у мене вмер од скарлатини єдиний син, десятилітній хлопчик, обдарований інтелектуально і сердечно. За день перед його смертю заразилася тим самим дружина. Тепер вона в лікарні — довідалась про малого і, самотня, серед чужих людей, тяжко все те переживає. Через місяць ми з нею побачимось, і хто знає: може доведеться «змінити обстановку».

Проте до Вас і до Ваших «Пиворізів» це не має жодного стосунку. Тимчасом — я в Київі, не можна сказати, щоб «не при собі». Листи з Ашхабаду²⁴ доходять — правда, не без ушкоджень (так напр. вложеного Вам в конверт сонета я не дістав) — але все таки не в астрономічні речинці. Отже «Пиворізів» присилайте — я їх прочитаю з приємністю: вісімнадцяти віком я колись займався і донині ще люблю його, хоч знаю не так добре, як би хотів.

Сонети свої Вам посилаю при цьому. Трохи, бо не мало путнього паперу — писати ж на чортззначому, де літери не випишеш, щоб вона тобі не розплівляся — то є, як на мене, мука нестерпна. Сонети я пишу досі: маю їх, оригінальних 79, перекладних 26. Щоб мав якісь досягнення в техніці, по совіті не можу сказати — навпаки, мені здається, що синтаксична одноманітність, обмеженість лексики, вимушеність і повторність рим скоро покладуть край моєму сонетофіаторству.

Що до перекладних речей, — то безперечно, над перекладним сонетом я ще попрацюю. Маю добрій намір зробити антологію класиків Сонету — дати дещо з Vita piuova Данте, кілька речей Петrarки, можливо Tacco. Із французів у мене вже є десять речей Ронсара²⁵) і Дю-Белле²⁶), вісім сонетів Ередія²⁷) — треба ще Банвілля²⁸), Ж-де Лорма (Сент Бе-

²¹) «Sonnetarium», стор. 71.

²²) Теж там, стор. 93.

²³) Теж там, стор. 138. У друку цей сонет дістав назустріч «В Донбасі», з датою «4 травня 1932». У тексті, що його М. Зеров надіслав до В. Чапленка, під цим сонетом читаемо: «Ст. Нирково, Ю. ж. д. Під Бахмутом 1931 р.».

²⁴) Столиця Туркменської РСР, де В. Чапленко був тоді на вигнанні.

²⁵) Г'єр де Ронсар (1522-1585), поет, очолював «Плеяду», групу французьких поетів XVI в., що обновила французьку поезію.

²⁶) Жоахім дю Белле (1522-1560), поет, друг і найближчий співробітник Ронсара. Це він уклав маніфест «Плеяди», що мав красномовний заголовок: «Défense et illustration de la langue française» («Захист і висвітлення французької мови»).

²⁷) Жозеф-Марія де Ередія (1842-1905), автор збірки сонетів «Трофеї», член Французької Академії.

²⁸) Теодор де Банвіль (1823-1891), поет, великий майстер римі.

ва)²⁹). Із німців думаю перекласти дещо із «Опанцерованих сонетів» Ріккертса³⁰) і з Венеціанського Ціклу Фон-Платтена³¹). Потім підуть англійці — Сідней³²), Спенсер³³), Шекспір, Вордсворт³⁴), Баррет-Броунінг³⁵), Суїнберн³⁶) — росіяни, поляки — всього має бути до 30 авторів і близько 120 речей. Дещо з того вже зроблено (Міцкевич напр.) — дещо за «пределами досягаемості» як Камоенс³⁷). Де достати португальський текст і хто поможет уньому розібратись? А як без Камоенса в антології сонета? «Ім скорбну мысль Камоэнс облекал».

Поки що прощавайте. Пиворізів жду. На всякий випадок через два три дні після цього листа шлю одкритку. З двох щось повинно ж прийти.

Ваш М. Зеров.

Київ, ул. Леніна 82,7.

15 листопада 34.

V.

Вельмишановний Василю Кириловичу,

Одповідаю на Вашого листа коротко і по пунктах — на прозі взагалі не розуміюся і не знаю, як про неї писати: сам за все своє життя не написав ніодної новели.

Отже 1) Чи до речі Козку іменували **паном**? Думаю, що до речі, оскільки сами дяки себе так іменували. Як Лук'ю — не знаю! Може б добродійкою, господинею чи як інакше. Чи варт замість Козка писати **Кізка**? Думаю, не варт. Старшина в 20-40-х рр. свої прізвища полонізувала, духівництво мусіло їх наближати до книжної мови, отже і такі фонетичні з'явища живої мови як **ікання** мабуть було не властиве їх прізвищам. Приклади Вам знані з правописних словників: Котляревський, а не Котлярівський; Артемівський, хоча тепер говоримо: Артёмівська округа.

2. Чи не вульгаризуєте Ви мови? Думаю, що ні. Але я заперечував би проти надто великої печаті етнографічних замилувань, що лежить на ній. Я би намагався бути стислішим, систематично перекреслюючи зайві слова: «як **ото** бузувір **отої**» надто там, де Ви, як автор, говорите від себе. Я проти і таких конструкцій, як «Розбивши вітер чорні хмари ліг біля моря відпочити». Я їх знаходив у Державіна³⁸) і в Котляревського — очевидно, це жива риса розмовної синтаксі XVIII в. і в рос. мові і в українській: в російській мові од цієї синтаксичної «фігури» одмовились, чому держатися її в українській, коли логіка в ній замулюється, а не розпрозорюється.

²⁹) Шарль-Огюстен Сент-Бев (1804-1869), славний французький критик, член Французької Академії. Розпочав свою кар'єру як поет романтичної школи віршами, що їх підписував псевдонімом «Joseph Delorme».

³⁰) Фрідріх Рюккерт (1788-1866), німецький поет і сходознавець.

³¹) Карл-Август фон Пляттен (1796-1835), німецький поет.

³²) Філіпп Сідней (1554-1586), англійський державний муж і письменник, один з яскравих представників елізаветинської поетичної доби.

³³) Див. прим. 13.

³⁴) Вільям Вордсворт (1770-1850), англійський поет.

³⁵) Бровнінг (Елізавета Баррет) (1806-1861), англійська поетка, що написала «Сонети, перекладені з португальської».

³⁶) Чарлз Свінберн (1837-1909), англійський поет, автор «Поем та баллад» і «Передсвітанкових пісень».

³⁷) Люїс Камоенс (1525-1580), славний португальський поет, автор архітектора поеми «Люзіада», що в ній оспівує пригоди славного мореплавця й одкривача Васко-да-Гама (1469-1524).

³⁸) Гаврило Державін (1743-1816), найвидатніший російський поет XVIII століття.

Менше я давав би і цитат. Чому Козка в «хроніці свого життя» пише конче словами і фразами Турчиновського³⁹⁾? Чи не наводить це на думку, що автор не має достатньої кількості джерел і несвобідно розпоряджається матеріалом.

3. Шодо непристойних натяків — що ж! Їх не так і багато у Вас. До того ж, коли Ви не хотіли цілком одходити від Гоголя, то воно цілком на місці.

4. Варіант з щасливим закінченням повісті тірший. Мотря, яка гόдиться утикати з Кал.⁴⁰⁾, неприродна: надто легко соціальні грани в XVIII в. не преступалися і навряд чи були в старосвітських старшинських родинах такі романтичні історії з викраданням за звичай, як то повелося в кінці XVIII, початку XIX в. в дворянському товаристві. Мотря Коцубей чи не вийняток? І Мотря Коцуб. все таки не «товща» старшини козацької, не провінціальна гута класу.

Далі чи не здається Вам, що зустрічі Мотрі і приймака надто ідилічні — навіть у саду відстань межи ними повинна бути більша. Чи не надто близьким до міщанського звичаю виглядає у Вас хатня обстановка Борсуків?

5. Перехожу до мотивування.

Ясно, що Ви спочатку мали написати ідилію — і через те, коли реалістичні риси в остаточному варіанті згостили, то не все з старого ідилічного письма було вичищене і зосталося як **протиріччя** новому фабульному розвиткові. Каленик спочатку цяця, а потім нараз оказується чорт зна чим

— чи не треба спочатку характер його приchorнити, запідозвіривши його добре ставлення до Купер'яна-Лукії, показавши панського «прихл. бателя» в епізоді з курохватами і т. д. Так само Лукія. Чи умотивована внутрішньо її зрада спочатку Купер'янові і дякові — потім. Може і її характер треба було б з самого початку не давати в таких світлих тонах. — Чи не надто фрагментарно подано інтригу дяка-супротивника. Полковник-Титар міг священикові наказати взяти героя до причту — але чи достатньо для того піклування самої Лукії? Де парафія, яка договорювалася з дяком? Де боротьба в громаді, що привела до розриву з одним дяком і договору з другим? А потім чи не могли два дяки умоститися в одному причті, і боротьба межи суперниками бути спричинена хоч би тим, що Ваш герой-пиворіз освітою, кунштами, роботою в школі і більшою звичайністю («обхожденiem») здобув перше місце в приході, відсунувши супротивника, що скажімо, знав тільки хавтури та хазяйство.

6. Ви часто посилаєтесь на пізніші мемуари героя. Чи не вважали б Ви за потрібне підкреслити, що його покріпачення було тільки епізодом, який завершився потім поворотом до «первобытного состояния» — про це можна було б натякнути лесь раз або два в самій повісті. Тоді б драматичне закінчення не вимагало такої перечистки характерів і тон неспішної, в світлих тонах даної характеристики цілого життєвого порядку був би виправданий (одночасно не замазуючи рис реалістичного, соціального малярства). І ваша позиція повідача була позиція побутового коментатора власноручно написаної героєм хроніки свого життя.

7. Взагалі про стиль. Чи не надто багато у Вас від Нечуя і Ореста Левицького? Чи не варт було б модернізувати якось пейзажі, *intérieur*'и, характеристики. Давати їх не конче прямо від автора, а посередно і коротче, конденсуючи вирази.

³⁹⁾ Див.сонет М. Зерова «Турчиновський», «Sonnetarium», стор. 100.

⁴⁰⁾ «Каленик» — герой повісті «Пиворіз».

8. Нарешті про останнє — постать Вашого героя. Ваша трактовка пиворіза, розуміється, **екземплярна** і навряд чи може бути узагальнена на всю цю професійну групу — але вона є нереальна. І в цікавості їй не можна одмовити. Це філософ-споглядач, гармонійна людина, якій усе приступно, що нічим у благості своїй не гидує, якийсь Франциск Ассізький⁴¹⁾) з скандальною славою та сумнівною репутацією. Як художній образ він досить повний і зусиди, з усіх боків обмальований⁴²⁾.

На тім, даруйте, хочу урвати. Очевидно, біда не ходить одна: маю ускладнення по громадсько-академічній лінії — хто знає, може здібаемося ще в Ашхабаді, тяжко мені в Київі з нервово-пригнобленою дружиною, з тяжкими споминами і переживаннями. Якось тяжче вийшло з літературними розмовами, аніж я сам сподівався.

Привіт дружині і малому.

Ваш М. З.

14. XII. 1934.

VI.

Дорогий друже,⁴³⁾

Разом з цим листом посилаю Вам свій сонетарій, майже у повному юті вигляді, №№ 1-100. Нема тільки шести речей (двоє про Київ — «З лівого берега» і «Традиція», *Incognito* із цикла «Cor anxiut», Чернишевського із циклу «Культуртрегери», *pro domo* (яка ж гірка, о господи, ця чаша) із «Ars poëtica» і Присвята — із «Tarde Venientia»).

Нестетичний вигляд прошу мені ласково подарувати: препоганій папір і чорнило з дефектами (роз'їдає дуже скоро перо, і тоді перо починає на кожному слові зачіпатися за папір). Отже, коли Ви не надто великий охотник збирати літературні документи і якщо в Ашхабаді є добре машиністки, Ви можете заспокоїти моє сумління, oddавши мій сонетарій переплати, а тоді знищивши рукопис.

Коментарі я дав під деякими поезіями, а тепер шкодую — їх треба або не давати зовсім, або дати трохи більше, щоб увести Вас у своє **сухарне виробництво**. Отже прийтіть до уваги ще кілька відомостей про приводи до написання окремих речей.

Крим. — «Чатирдаг 1-2». Вражіння од першого погляду на масив із стаційного ресторана Таушан-базар по дорозі з Симферополя до Алушти. З, «Партеніт»-епіграф із Бориса Коваленка⁴⁴⁾). «Біля джерел Качі» — аль-

41) Франциск Ассізький (1181-1226), святий засновник чернечого закону францисканів.

42) Як це можуть спостерегти читачі моєго «Пиворіза», я не в одному скористався порадами Зерова, зокрема щодо «ненасливого» закінчення повісті. **В. Ч.**

43) Більша частина цього листа була видрукувана в книзі «Sonnetarium». Цей збірник я вивіз пізніше за кордон, і він був виданий 1948 р. в Берхтесгадені з додатком деяких інших сонетів. **В. Ч.**

44) Борис Коваленко, пролетарський критик, член «Молодняка» і ВУСГПУ (Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників), особисто ненавидів Зерова, автор численних пасквілів у «Літературній Газеті». Засланий 1938 р. Епіграф, що про нього тут мова: «Грубадурри, як Максим Рильський» (*Sonnetarium*), стор. 57.

бомна дурнічка, написана одній товарищі подорожі в Козьмодем'янівський монастир.

«Мотиви Одіссеї». 1. «Лотофаги» і 2. «Лестригони». Поезії, які я в свій час мало кому й читав. Наши критики можуть доглянути в першій апологію примусової українізації, а в другій під лестрионами побачити себе самих.

3. «*Karpnos tes gaies*» — заадресований до приятеля авторого, що покидає Київ і всю київську околицю, дорогу різними спогадами («старосвітський дах» і т. д.). 4-5. «Телемах у Спарті». IV. пісня «Одіссеї» причарувала мене здавна, ще в гімназії. Образ Елени в ній справді знаменитий, нічого схожого з «Іліадою»: дозріла краса, тієратична повага, матірня добірств — і втасманичення в єгипетську науку...

Книжки і автори. «Легенда однієї садиби». Поправте ласково «Історія» на «Легенда». Повість існує і в укр. перекладі, явно не з оригіналу — в ЛНВ, під назвою «Інгрід».

Poor Yorik. «Kosmos». Образ світу — лотоса над темною тонею ріки — взятий з J. Lahora (Казаліса), французького парнасця (див. Гіляров, «Предсмертные мысли XIX в.»).

Cor anxium. (3). «Сон Святослава» дійсно приснився мені. Остання терцетка-зарисовка пейзажу, — те, що видко з моого вікна. Я прохинувся і підійшов до балкону, щоб прогнати владу сну. Взагалі весь цикл про «щемлячі» настрої — неврастеничний.

Дніпро. Приглянувшись до дат, Ви розрізните два поклади, що виникли після подорожей 1930 і 1934 году. Зникаються вони сонетом 5-им («Відповідь»). Образ Івана в цьому сонеті взятий з Довженкового фільму⁴⁵) (знаменитого фільму на мій погляд). Сонет 4, з яким він перекликається, є переказаний своїми словами доктор Коряка⁴⁶), що наші поети, пишучи про Дніпрельстан, починають з минулого.

Tarde venientia. 1. «В травні». Сонетом тим автор ушанував улюблений свій кленок, що справді як кров буває на світлі ліхтарному, коли листя молоде. Назва «Чорноклен» умовна. Це не чорноклен — він звуться якось інакше, іменем ботаніка з німецьким прізвищем. 2. «Щасливий хто не знає». 3. Визволення і 4. Чорні лід біля трамвайних колій — написані зумисне зниженою лексикою, щоб дати враження безпосередності, невимушеної розмови з друзями.

Будівництво. «Брама Заборовського»⁴⁷⁾ (1-2) навіяна «Будівлями» Бажана⁴⁸⁾.

⁴⁵⁾ Олександер Довженко (нар. 1894 р.), найвизначніший український кінорежисер, що його американський кіно-знавець Люїс Джекобс у книзі «The rise of the american film», 1939, Нью-Йорк, цілком слухно назавв «першим поетом кіна». Мова тут про фільм «Іван».

⁴⁶⁾ Володимир Коряк (нар. 1889 р.), спершу боротьбіст, член КП(б)У, історик літератури та літературний критик, автор книги «Нариси історії української літератури», що її перше видання з'явилося 1925 р., в Харкові. Належав до ВУСППУ і як офіційний критик цієї «пролетарської» організації «громів» неокласиків. 1937 р. був заарештований, а згодом засланний.

⁴⁷⁾ Рафаїл Заборовський, (1676-1747), Київський Митрополит, меценат, особливо піклувався київською Академією.

⁴⁸⁾ Микола Бажан (нар. 1904 р.), визначний український поет. Мова тут про поему «Будівлі» (1929 р.), де змальовано розвиток української культури в архітектурних пам'ятках різних діб (готика, барокко...).

Культуртрегери. З. «Куліш». Віломість, що Куліш, умираючи, рвався писати і робив відповідні рухи — взято з біографії Шенрекової (К. Ст. 1901)⁴⁹). 4. «Горленко»⁵⁰) спрямований проти статті Дорошкевича, в основі справедливої, але суммарної, грубої, позбавленої справжнього історизму (сенс літературного з'явища різний на різних етапах).

Зодіак. Не треба думати, що цей цикл матиме коли небудь 12 поезій: назва умовна, аби тільки об'єднати якось ліричні переживання, навіяні зоряним небом (автор його картиною захоплюється майже так, як Вороний⁵¹) або Кант)⁵²). 3. «Близнята». — Фоном поезії є пейзаж, садиба С. Ф. Фещенка в Баришевці. Точкою зору взято одне місце, з якого я брав меридан, щоб точно визначити час по зорях. О. Ф. Б.⁵³), який знає садибу, — коли я прочитав йому сонет, — сказав зразу: так це Ваш сад у Баришевці взятий з «астрономічного пункту». 4. «Водолій» — враження ночі 11/12. VIII. 1900 р., коли мати везла мене з Охтирки в Зіньків, щоб я перебув до ма кілька день перед заняттями в гімназії, куди я поступив допіру —

и я, как первый житель рая,
лицом к лицу увидел ночь.

Поети Плеяди. Жоакен Дю-Белле (1525-1560), приятель Ронсара і теоретик його школи, автор «Оборони і висвітлення французької мови». Із його книги «Regrets» я взяв одну лише поезію — патріотичну, що мотивом «дъма отечества» перекликається з Гомером — і де мотив ще не пішов по стежці Княжнінсько(?)⁵⁴) — Грібоєдовської інтерпретації. *Antiquités de Rome* — досить велика книга поезії звідти взято без додержання принципу логічної послідовності, отже їх можна читати і в іншому порядку: II, III, I, IV.

Diversorum poëtarum lusus. «Ave vita» Зенона Пшесмицького⁵⁵) (р. 1861) вибраний з міркувань аби не пропустити ні одного сонетиста польського. Взагалі ж найкращий з них Міцкевич, є прегарні речі у Асника⁵⁶), Тетмайера⁵⁷), Ридель⁵⁸) зовнішній, а Страфф⁵⁹), хоч і пише сонети, але специфіки змісту в ньому не шукає.

Пейзажі. 2. В Донбасі. Ст. Ниркове, село Миколаївка, 20 верст од Лисичанська. 4. Дороги степові — Побиванка і Шведська могила під Полта-

⁴⁹) Біографічний нарис В. Шенрока, що про нього згадує М. Зеров, з'явився в журналі «Кіевская Старина» в 1901 р., лютий-жовтень.

⁵⁰) Про Горленка див. «Україна» ч. 7, стор. 556-569, ч. 8, стор. 658-676.

⁵¹) Микола Вороний (нар. 1871 р.), один з перших українських модерністів у поезії. Між іншим, це він переклав «Інтернаціонал» українською мовою.

⁵²) Еммануїл Кант (1724-1804), німецький філософ, основоположник «трансцендентального ідеалізму». Один з головних його творів: «Загальна природнича історія і теорія неба».

⁵³) Освальд Бурггардт (1891-1947), поет і перекладач, що писав під псевдонімом «Юрій Клен».

⁵⁴) Яків Княжнін (1742-1791), російський драматург, що писав у псевдокласичному дусі.

⁵⁵) Зенон Пшесмицький (1861-1944), польський поет і критик, що писав під псевдонімом «Міріям», був за одного з проводирів польського модернізму в поезії.

⁵⁶) Адам Асник (1838-1897), найвидатніший польський поет другої половини XIX в. Писав також драми і комедії.

⁵⁷) Казимир Тетмайер-Пшерва (1865-1940), польський поет і письменник.

⁵⁸) Люціян Ридель (1870-1918), польський поет і письменник. відомий головно своєю фантастичною п'єсою «Зачароване коло».

⁵⁹) Леопольд Страфф (нар. 1878 р.), польський поет, драматург, перекладач.

вою. В «кучах» возять здебільшого по Зінківському шляху опішнянські горщики.

Образи і віки. Всупереч загальній думці я вважаю, що більшість цих поезій наскрізь сучасна. Це спроба знайти світоглядові позиції в революцію — для прийняття її. Теми: 1) сенс життя («Гільгамеш»), не шукаймо його в релігійній догмі, в старих казках, 2) Хірон. Тема його: перемога культури над стихією. 3) Тема цінності почуття («Тезей»), 4) Тема здорової молодості («Саломея», «Навзікая»). 5) Тема цінності технічних здобутків («Олександрія»).

Ars poëtica. 2. «Данте». Поезія, якої я не розумію: подібно до «Сну Святослава» («Сор anxiām») — ця річ мені приснилась. — 4. «Читаючи поета» — катрени перекладені з Фофанова⁶⁰), терцети містять полеміку з його романтичними юбностями.

Програма дальнього сонетописання передбачає — а) доведення числа перекладних сонетів до 100 (єсть їх приблизно 25) і б) перегляд і достаточне вищліфування оригінальних — з погляду фонетики і синтакси. Синтаксис особливо страшна: структура сонета може повести до найнуднішої одноманітності, коли за тим спеціально не стежити.

Перша частина буде надрукована, принаймні готуватиметься до друку. Друга частина надбання сонетного, як надто інтимна існуватиме тільки для кількох авторових приятелів, і ніколи не вийде з тісного кругу споживачів. Я каюсь тепер, що включив кілька оригінальних поезій в Камену і тим дав привід несумінним людям à la Колесник⁶¹) тлумачити їх криво і навскіс. Наші мудреці не розуміють, що коли мати трохи більше дотепу, як вони мають, то кожен твір можна витлумачити, як підозрілу алегорію — чи то алегорію доброкісну.

Що наприклад зробили з «Лісовою піснею»⁶²) Василенко⁶³) і Коряк-жутко! Взявиши їх за зразок і трохи підшаржувавши — при добрій дозі смальцю в голові — можна довести цей засіб інтерпретації до цілковитого абсурду.

Однак, пора кінчати. Тепер Ви матимете повний образ моого сонетарства. Правда, він трохи ослабить ту високу характеристику, яку Ви зложили в своїй книжечці про сонет — але дасть матеріал для справедливішого судження, підкресливши моменти інтимні, особисті.

З тим прощайте. Привіт Вашій родині. Пишіть.

Ваш М. З.

30. III. 1935. Москва.

(Кінець буде)

⁶⁰) Костянтин Фофанов (1862-1911), російський поет-символіст.

⁶¹) Петро Колесник, марксистський літературознавець, спеціалізувався на цькуванні М. Зерова в київському ІНО (Інститут Народної Освіти) і в журналі «Марксистсько-ленинська Критика» та ін. Якийсь час займав місце Зерова, але незабаром був засланій (1937-38).

⁶²) Г'єса Лесі Українки.

⁶³) Василь Василенко, псевдонім В. Десняк (нар. 1897 р.), критик-марксист, один з редакторів журналу «Критика». М. Зеров полемізував із вульгарним трактуванням Василенком творчості Лесі Українки, зокрема «Василенко, Motиви творчості Лесі Українки, «Критика 1928, № 8», див. Зеров — Леся Українка. На початку 30-их рр. Василенка обвинувачено у буржуазному націоналізмі й заслано.

ЗАБУТИ СТОРІНКИ

П. Куліш до О. Кониського

1862, листопада 22. Метрон.

Може й правда, що заплатив би не один журнал мені такі гроші, як на-
вісний Вістник,¹⁾ так треба ж туди посыпати та договорюватись, а сей сам до-
бивається моєї роботи. Я ж такої думки, що коли не я поганю хату дурними
речами, то й байдуже мені про те, що в їй іноді блягузкають. Нехай собі, а я
вийшов, посидів, поговорив чесно та й вернувсь до господи. Коли ж завести
так, щоб у ту хату й не заходить, де буває ледача лайка або що, то не багаць-
ко знайдете непорочних хат. Друкувавсь я у Московському Вістнику²⁾, а що ж
він, як не псялоха? Друкувавсь і по інших журналах, а вони хіба не муркотіли
такого, що гідко й слухати? Поки Говорський не вчинить якого ледарства су-
против мене, потім я даватиму йому свою підмогу; бо як почать судити кожного
судом жорстоким, то дійдеться до того, що себе самого тільки й за чоловіка
вважатимеш. Може й я, по чужому суду, пишу шкодливо і погано, так оце вже
нехай ніхто й не заглядує в ту хату, де я свої речі розводжу, чи що? Ні, мій голубе,
Не така світова правда. Як поживете з мое, то не будете так гніватись на лю-
дей за їх чудні, химерні думки!

...А що про Костомарова Ви написали, то се не до речі. Як таки сказати:
історик мусить стояти на тій стороні, де правда! А ми ж хіба й не мусимо? То
на якого ж ката нам і вся наша праця? Коли ж Костомаров не зразу почав так
писати, як тепер пише, то се його не шпетить. Шпетило б його, коли б він
нісля цього почав так писати, як писав перше...

1863, лютого 23.

Велике горе, а треба його перебути, та ще й користь із його винести³⁾.
І мене колись хотіли запроторити в Вологду, та помилували і послали в Тулу.
Отже, коли хочете знати, у найдальших від столиць городах найкраще товари-
ство, бо з близьких усе заможненське вибирається літом на села, а зимою до сто-

1) «Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи», реакційний журнал, що його
заснував у Києві для боротьби з українським «сепаратизмом» і католицизмом
Ксенофонт Говорський (1811-1871), колишній уніят, що перейшов на православну
віру. Журнал, що виходив з червня 1862 р. до серпня 1864 р., завжди нападав
на Шевченка і Костомарова.

2) «Московскій Вѣстникъ», щотижнева газета, яка виходила в Москві від лю-
того 1859 р. до лютого 1861 р. за редакцією Воронцова-Вельямінова. В її літератур-
ній частині брали участь такі письменники, як Тургенев, Салтиков-Щедрин...

3) Олександра Кониського (1836-1900) за українську діяльність було засла-
но 1863 р. до Вологди, де він залишався до 1865 р.

лиці, а в далеких кожна жива душа міркує, як би не загинути в темряві, та її шукає навколо себе таких же живих душ. Коли не знайдете в Вологді гарного товариства, то се буде Ваша недоля, а воно там є певне. От, добре, що натрапили Ви на поляків. Навчітесь від них польської мови гарненько: колись дуже та її дуже Вам здається. Тож таки мова мовою, а то її історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти щодо польської історії. Тим ми і в своїх рідних ліях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною, або над московською старовиною, не тямлючи ні польської мови, ні польської історії. Тажеж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою. Коли в нас є що свое, то з отрицателного боку. Воно то, правду мовити, і поляки не дуже шуплять нашу старовину, а все більш, ніж ми їх широкі дії. Тим то раджу Вам і благаю — не втеряйте цього слухаю, що Вас мов бурею перекинуло між таких же бідолах-поляків. Між ними знайдете людей, що залюбки навчать Вас усього, що самі знають. Працюйте, поки є молода сила. Тим наше її діло не спориться, що не багато в нас людей тямущих, а все тільки дилетанти. От, Ви, коли всею душою кохаєте рідний край, вчиніте з себе йому слугу про всяке діло і про всякую годину, яка б ні випала...

Березіля 25. 1863. Хутір Мотронівка.

Мабуть, уже сім ліяхам іде на погибель, що і в Вологді нема вину їх дурощам. Та трохи таки чи їй не так, що годі вже їм колотити всім світом. Люблю я дуже їх історію і мову, а проте не піддавсь би їм і на тиждень, — не то піддатись, та їй не потоваришив би ні на яке політичне діло. Безумні глави, та їй годі! А що внирають вони Вам у голову про книжки, буцім би тепер такий час, що треба хапатись за діло, а не за книжку, то се — нікчемна фраза. Поки доживеш сам до діла, треба віднати, як його люди по всьому світу робили. А то — коли мене закинуто серд сонних людей, то їй мені з ними спати? Ні, їмій голубе, хоч на макове зернятко, а треба щодня простіршу свою голову зробити. Се ж і втіха їй користь разом; а з того що нам прибуде, як пориватимеш тільки очі на голосні діла із-за трьох тисяч верств?

...Переказували мені дещо львівяни про літерацькі свої справи, не знавши моєго адресу. Я до них писав листок, а потім і повістку написав і послав, аж нема жадної одновіді. Добре, що догадався переписати своє компонування, а то загубилося би в дорозі навіки. А їй дорога ж, здається, проста. У старовину буvalо наши козаки, чумакуючи, возять туди рибу та їй воли ві Львові на торгові збувають з мажами, а сами, купизни чортопхасечку, вертаються за Пороги; а тепер — глянь! пошили із Борзни лист — так як у воду впав.

Се, може, вони їй добре роблять, що не зразу нашу правопись уводять у себе; та вже коли на те поважились, то певне колись доведуть до кінця спасення діло.

...Коли б Ви знали, як мені погано жити на світі, а проте живу її працюю. По моїх годах треба б уже їй відпочити на готованському, а я тягну таку лямку, наче в Єгипті!

(Михайло Возняк. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським «Нова Україна», Прага, 1925).

ПРО ЗГАСЛИХ

О. ТИТ ГАЛУЩИНСЬКИЙ

31 серпня 1952 р. помер у Канаді о. Тит Галущинський,protoархимандрит ЧСВВ і дієсний член НТШ. Народжений 1880 р. в Бучачі, покійний ступіював в університетах Львова, Фрайбургу, Інсбруку та Відня. Відомий бібліст (під цим оглядом варт назвати тут латинську студію небіжчика «De ukrainis S. Scripturae versionibus» (1925), о. Тит Галущинський був перший голова Богословського Наукового Товариства у Львові та близький співробітник квартальника «Богословія». Духоєник Папської семінарії св. Йосафата в Римі, небіжчик був також член Кодифікаційної Комісії Східнього Церковного права. В Римі ж він відновив славні «Записки ЧСВВ», але головна його наукова праця — це збірки звиданих документів з широким вступом (143 стор.) щодо папи Інокентія III («Acta Innocentii P. P. III.» (1198-1216), Рим, вед. 8°, 1944, стор. XXXII, 674), що залишиться в історіографії, особливо в історіографії східно-европейській, бо та праця стосується політичного та церковного життя України, Угорщини, Балканських країн та Вірменії. Крім цікавого вступу до тих «актів» автор скрізь подав речеві примітки, що свідчать про не абияку ерудицію о. Тита Галущинського. До своєї праці небіжчик додав низку корисних для кожного науковця списків: наприклад, список церковної ієрархії XIII в., за обрядом кожного єпископа.

З жалобної картки

ПОЛЬ ЛЯББЕ

23 січня 1940 р. в м. Кароль, у Нормандії, помер на 73 році життя Поль Ляббе (Labb  ), що в пр. 1919-1934 був за генерального секретаря відмого французького товариства «Alliance fran  aise», заснованого 1883 р. для поширення по цілому світу французької мови й культури. Небіжчик, що зізнав російську мову, часто мандрував по Азіатській Росії. Він брав діяльну участь у паризькій всеєвропейській виставці 1900 р., де був окремий «малоруський» етнографічний відділ.

СЕРГІЙ СВАТИКОВ

17 січня 1942 р. помер у Парижі історик Сергій Сватиков (1878-1942). Дніський козак з походження, небіжчик віддавна цікавився національними рухами в колишній Російській Імперії. Під цим оглядом

варт тут зачитувати дві його праці: «Россія и Донъ» (1549-1917). Відень, 1924; «Россія и Сибирь» (к істории сибирского областничества в XIX в.). Прага, 1929. У своїх працях С. Сватиков, очевидчаки, не раз згадував і Україну, що її справою він завжди цікавився і не раз виступав з доповідями на теми федералізму в Росії, що його прихильником С. Сватік в заєзди був, як переконаний і щирий демократ.

АНРІ ГОЗЕР

27 травня 1946 р. помер у Монпельє емеритований професор Сорбони Анрі Гозер (Hauser), маючи 80 років, відатний французький історик, що його праці було присвячено економічній історії Франції XVI в. В під лілянці небіжчик поновив, можна сказати, піль історію. Гозер був близький приятель проф. Люї Айзенмана, голландського

редактора журналу "Le Monde Slave" і виявляв не абияку цікавість до української справи. Особливо небіжчик Гозер студіював Карпатську Україну, де він не раз бував. Під цим оглядом цікавий його лист, видрукуваний 19 листопада 1938 р. в паризькій газеті "Le Temps".

ЖОРЖ БЛОНДЕЛЬ

30 липня 1948 р. помер у Парижі Жорж Бльондель, колишній професор Паризької Школи політичних наук, знавець Німеччини, що нею й її політикою він завжди цікавився. Бльондель, що згас у вельми поважному віці, маючи 93 роки, віддавна слідкував за українськими справами і на них досить добре знався. Кілька разів у 1918, 1920, 1938 рр. він робив наявіть доповіді про Україну.

ЕМІЛЬ РІПЕР

29 листопада 1948 р. помер у Марселя, 66 років, професор і письменник Еміль Ріпер (Ripert), що віддав своє наукове життя студіям провансальської мови. Великий прихильник Містраля, що йому Ріпер присвятив кілька праць, він зокрема цікавився статтями Драгоманова про мови недержавних народів. Як нам відомо, Ріпер готовував навіть студію про це питання і, не знаючи сам слов'янських мов, звертався до славістів з проханням перекласти для нього відповідні статті Драгоманова.

АНРІ МАЛЬО

20 березня 1949 р. помер Анрі Мальо, французький історик, що був найкращий знавець колишніх французьких корсарів, а також фахівець з історії замку-музею й архіву в Шантії, що за його кустоса він був. Замок Шантії, колишня резиденція князів Конде, а тепер власність французької Академії, має цікавий архів, де між іншим, зберігаються матеріали про пereбування козаків з Хмельницьким під Люнкерком (1645) і так званої "бліої" армії Конде на Волині в кінці XVIII в. і початку XIX в.

АВАТ ДАНІЕЛЬ БЕРЖЕ

31 грудня 1950 р. помер абат Даніель Берже (Berger), що народився 1881 р., колишній депутат від Жіронди, голова колишніх католицьких комбатантів, кюре в Сент-Емільйон, першорядний промовець, який не раз у своїх численних виступах загадував про українську справу, що нею він зацікавився по кількох українських концертах у своїй церкві.

МАРІЯ МІЦКЕВІЧ

27 травня 1952 р. померла в Парижі Марія Міцкевіч, внучка поета. Поховано її в Монморансі, недалеко Парижу, на історичному для поляків цвинтарі, що зробився своєрідним польським Пантеоном на вигнанні.

ВОЛОДИМИР СІКЕВІЧ

В Торонто помер 27 липня 1952 р., маючи 83 роки, генерал Володимир Сікевич, ветеран Української визвольної боротьби, що приїхав до Канади 1925 р. Небіжчик залишив рукописні спогади про свою громадську діяльність "Сторінки з записної книжки".

ХРИСТИНА ПОТОЦЬКА

22 серпня 1952 р. в м. Бунія, у Східній провінції Бельгійського Конго, у похилому віці (на 83 році життя) померла Христина Потоцька, з дому Тишкевичів, вдова колишнього намісника Галичини, графа Андрія Потоцького, що його 12 квітня 1908 р. пострілами з револьвера вбив студент Львівського університету Мирослав Січинський. Варт згадати, що під час суду над Січинським бл. п. Христина Потоцька ствердила, що прощає вбійникові й прохах Господа Бога простити йому.

Як відомо, Січинського судили двічі у Львові. Перша розправа відбулася 1908 р., і трибунал засудив Січинського на кару смерті. Але віденський Касаційний суд зарядив нову розправу, що відбулася 1909 р. перед тим таки Львівським судом. Цього разу суд по-різуч Січинського ласці пісаря Франца-Йосифа. 13 липня 1909 р. пісар помилував Мирослава Січинського, замінюючи йому кару смерті на двадцять років в'язниці. З в'язниці Січинський втік до З'єднаних Держав Америки, де він і досі живе.

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

У ч. 8 "України" треба виправити такі помилки:

На стор. 690, під світлиною подано: "Гурт учасників Високошкільного літнього курсу українознавства"..., а треба: "Гурт учасників Наукової конференції НТШ"...

На стор. 692, 3-ій і 4-ий рядок згори, помилково надруковано: "навчання церковнослов'янських аспектів дієслова (Шерех)", а треба: "вивчення аспектів дієслова в церковнослов'янській мові (Шерер)".

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

„Берестейська Унія і східня політика Святого Престолу в кінці XVI ст.“

(ДОПОВІДЬ О. ГАЛЕЦЬКОГО)

Оскар Галецький, відомий польський історик, член Французького Інституту, тепер професор католицького університету Fordham в ЗДА, 27 квітня 1953 р., виголосив у Польській бібліотеці (6, Quai d'Orléans) французькою мовою, доповідь, що її заголовок ми подали вище.

Очевидччики, тут нема змоги подати всі багатоючі думки визначного доповідача. Сподіваємося повернутися до його доповіді, коли вона буде видрукувана. А поки що варт бодай стисло зазнайомити наших читачів з головними думками О. Галецького.

Нема — почав доповідач свою доповідь — одностайноти в українських науковців щодо Берестейської Унії. Він згадав доповідь М. Чубатого під час останньої війни, який ствердив, що поміж українськими вченими були такі різні думки, як М. Грушевського, що засуджував Унію, і С. Томашівського, що підносив її. Таке саме — додав О. Галецький — бачимо і в поляків: Едвард Ліковський (1836-1915), наприклад, підніс Берестейську Унію з релігійного боку в своїй відомій праці «*Unia brzeska. Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi*» (Poznań, 1874, 1896). Натомість інший польський історик Казимір Левицький в своїй праці 1933 р., розглядаючи Берестейську Унію виключно з політичного боку, зважив, що вона пошкодила польській державі. (О. Галецький мав певно на увазі працю: Kazimierz Lewicki. *Książę Konstantyn Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r.*, що з'явилася 1933 р. у Львові, як XI том, 1-ий зошит, другої частини «*Archiwum Towarzystwa Naukowego*»). Одна лише країна, Росія, завжди була одностайна в поглядах на Унію. Для всіх її науковців уніяти були лише зрадниками”...

Зрештою, унія XVI ст. не була нова думка. Вона — ствердив доповідач, — з'явилася вже за Данила Галицького, що його 700-річчя треба було б відмітити.

У Ватиканських архівав, де тепер працює О. Галецький, він знайшов документ, що змушує переглянути питання, чи відомий італійський езуїт, Антонін Поссевін (1534-1611) був справді переконаний русофіл, за якого його вважається в польській історії. Цей самий Поссевін відрадив, наприклад, Замойському вибрати на трон Ягеллонів Федора Івановича, сина царя Івана Лютого, бо він знищить Польщу через варварство Московії...

Інший ватиканський документ доводить, що хорват Іумулевіч, який був — так би мовити — “слов'янський юнцій” у Москви XVII ст., мріячи про приєднання Москви до Риму, сам виготовував відповідного листа до Москви, а не римський Папа...

Римські папи все мріяли про хрестовий похід проти Туреччини, але Варненська кампанія скінчилася поразкою християн, 1444 року...

Туреччина взагалі вплинула на Берестейську Унію. Козаки, що були проти Туреччини, були — просто кажучи — австрійські агенти й несвідомі московські шпиги, бо між Віднем і Москвою була таємна утіга від XVI в., що її видрукував російський історик князь М. Щербатов у 80-их роках XVIII в.

Численні збори, що поміж ними були, крім поляків, українці й французи, слухали з великою увагою й справжньою насолодою близкуючу доповідь професора О. Галецького.

Станислав Кот

12 травня 1953 р. Європейський Відділ НТШ вибрав за свого дійсного члена польського вченого Станислава Кота, що живе в Парижі (Див. "Україна", ч. 4, стор. 303, 489). Колишній професор Інституту культури, Кот на вимогу уряду Пілсудчиків був звільнений з катедри через свої демократичні переконання. Найкращий сьогодні в світі знавець історії Реформації в Східній та Центральній Європі (в Польщі, свого часу, С. Кот був за фундатора й головного редактора журналу «Reformacja w Polsce»), автор великої кількості праць польською, французькою, англійською, німецькою та італійською мовами, з ділянок історії культури та релігії на сході Європи, видавець відомої польської "Народової Бібліотеки", що налічує сьогодні коло 200 томів — у всіх тих працях С. Кот торкається також і "Руських земель", колишньої польсько-литовської держави.

Проф. С. Кот є член Краківської Академії Наук, де очолював "Комісію історії, освіти та культури", член Чеської Академії Наук, доктор "геноюс кауза" Оксфордського університету, він був запрошений 1935 р. робити виклади в Паризькому "Колеж де Франс" на тему «Le mouvement antitrinitaire au XVIe et au XVIIe siècle».

Не зайбе буде тут нагадати, що професор С. Кот, як справжній демократ, ніколи не був україножер. Натомість, як провідник польської студентської організації "Промінь", як керівник, за першої світової війни, пропагандистської секції польського "Народного Комітету" в Кракові, як головний редактор «Wiadomości Polskie», як професор Краківського університету, як один з лідерів селянської партії, що була в непохітній опозиції до уряду Пілсудського й пілсудчиків, як амбасадор уряду Сікорського в Москві, за часів другої світової війни, як міністер інформації в Лондоні (1943-1944), як амбасадор нової Польщі в Римі, звілки він пішов на еміграцію, коли селянська партія на чолі з Миколайчиком розірвала з зруїсифікованим варшавським урядом, як представник у Франції так званого Селянського Інтернаціоналу, — професор Станислав Кот завжди був, хоч і гарячий польський патріот, прихильний до українців, і це він засвідчив, як нам є відомо, не лише на словах, але й на ділі.

Вітаючи на цьому місці С. Кота з обранням його на Дійсного Члена НТШ, висловлюємо наше побажання, щоб це також спричинилося до поліпшення взаємин між новітньою Польщею й новітньою Україною, бо від цього тепер багато залежить їх долі.

ВЛАДИКА ІВАН БУЧКО В ДЕРЖАВНІЙ ШКОЛІ СХІДНИХ МОВ

В червні відбулися в Державній Школі Східних мов, щорічні іспити. Цього року вперше у французькій вітальні школі в складі жюрі був Владика Іван Бучко, що його запрохала Школа.

Диплом з "української мови й літе-

ратури" одержав п. М. Керлін. Колишній абсолюєнт Школи, україністи панна Марія де Блянка й п. Жорж Беле, поїхали, як стажери Міністерства закордонних справ, до Смірни (Туреччина) та до Москви.

Стоять у першому ряді зліва направо: Н. Мазур, студентка; О. Савчин, лектор української мови; І. Борщак, викладач Школи; Владика Іван Бучко; А. Мірамбель, професор Школи; А. Фішель, професор Школи; А. М. Шарруа, студентка.

У другому ряді: Е. Рів'єр, студентка; М. Керлін, студент.

ВЛАДИКА ІВАН БУЧКО — АРХІЄПІСКОП

Святіший Отепь іменував Владику Івана Бучка Архієпископом Левкадійським. Річ ясна, що ця нова гідність не додасть багато Владиці Іванові, що вже війшов в історію України з гарним прізвищем "Архіпастир скитацьників", але відзначення Владики Івана є новий доказ прихильності Ватикану до українського народу. Владика Іван бо дістав, очевидччики, те відзначення, як достойний речник України, при Апостольському Престолі.

Редакція "України" вітає нового українського католицького архієпископа й бажає йому зорів'я та успішної праці на славу рідної йому Церкви й на користь цілого українського народу.

ШІСТДЕСЯТИЛІТТЯ В. МУДРОГО

Цього року минає 60 років з дня народження В. Мудрого, одного з чільних організаторів Українського тайного Університету у Львові, начального редактора "Діла" (Пор. "Україна", ч. 4, стор. 242-243), голови української парламентарної репрезентації в польському соймі, де він був за віцепарашутчиком...

В. Мудрий, що тепер редагує в ЗДА змістовний місячник "Новий Світ", є у поєвоті своїх духовних і фізичних сил. Редакція "України" вітає шанованого ювілята й бажає йому довгі та успішній праці на користь українського народу. При цій нагоді треба вілмітити цікаві спогади В. Мудрого "Українські закордонні кореспонденти" в Альманасі "Свобода" 1953 рік (178-181).

**ЧАРЛЗ БОЛЕН — КОЛИШНІЙ УЧЕНЬ
ПАРИЗЬКОУ ДЕРЖАВНОУ ШКОЛЫ
СХІДНІХ МОВ**

Чарлз Болен, теперішній амбасадор ЗДА в Москві, 1931-1934 рр., коли був за віце-консула в Парижі, вивчав російську мову в проф. П. Буас (Див. "Україна", ч. 3, стор. 205-209) в Державній Школі Східних мов. Дипльому Школи Болен не одержав, бо 1934 р., коли мав два роки перебування в Школі, він був відкликаний своїм урядом до Вашингтону. У всякому разі, це в Паризькій Школі Східних мов Болен пізнав добре російську мову, а потім так її удосконалив, що тепер зовсім вільно нею розмовляє.

● П. Анрі Буасена, Секретаря Державнії Школи Східних м.в., знається численних мов, автора потажної праці "Les Manassès moyen — Bulgare" (1946), першого дипломованого україніста, к легія професорів Державної Школи Східних Мов вибрала на катедру Серб-хорватської мови, замість Андре Вайяна, Міністер Освіти, у квітні 1953 р., ці вибори затвердив і Андрі Буасен розпочав уже свої виклади.

● 17 квітня 1953 р. паризькі славісти дали обід на честь В. Капарського, професора російської літератури й мови в університеті Гельсінкі, що зробив у Парижі в Інституті слов'янознавства при Паризькому університеті два виклади: "Шевченкі (скандинавські) країни в російській літературі" (14 квітня) та "Зміни наголосу в сучасній російській мові" (16 квітня). Перший виклад В. Капарський починає власною мовою, другий — французькою.

На обілі 17 квітня промовляв, між іншими, проф. Мазин, що пілкрайслив рітмичну роля Буас в співаві визнання Фінляндії (Див. "Україна", ч. 3, стор. 208).

З цієї нагоди проф. угро-фінських мов у Державній Школі Східних мов, відомий мовознавець А. Соважо додав у розміві з співробітником "України", що більшу політичну роля, ніж Буас, в питанні визнання Фінляндії в грудні 1917 р. вілограв з французького боку соціалістичний депутат Маріос Муте, а з фінляндського боку — журналіст Hagelstam. Сам А. Соважо переклав лягкі фінські документи й — річ ложить вілка — супровожував Муте та Hagelstam'a в комісії закріплення справ Палати депутатів, де він виступав як перекладач з фінської мови.

● Українська Вільна Академія Наук лічила 1953 р. 54 дійсних членів, 52 — членів кореспондентів і 118 членів співробітників ("Бюлетень Президії Української Вільної Академії Наук" ч. 2, Вінниця, 1953, цикл стилі).

● Лондонска газета "Українська Думка" подає, що українську мову включено в 1953 р. до матуляральних іспитів у Лондонському Університеті.

● 6 червня 1953 р. Ф. Кокрон, австрійський славіст ("Україна", ч. 5, 1951, стор. 398-399), оборонив з великом успіхом у Сорбоні дисертацию "Російська мова в другій половині XVII в., за творами протопопа Авакума, листуванням князів Хованських та кількома драматичними творами" на "доктора Паризького університету". Жюрі складалося з професорів А. Мазона, П. Паскаля, Б. Унбегауена.

● 6 липня 1953 р. відбулася церемонія відслонення пропам'ятної таблиці на будинку 26, av. de Messine в Парижі, де народився і жив покійний французький політичний діяч Андре Тардес (1876-1945). Тардес, що належав до давньої паризької родини, був тричі гол вою Ради міністрів, багато разів міністром. За своїх молодих років, аж до першої світової війни, він співробітничав у великій паризькій газеті "Le Temps".

● Шідручник проф. Андре Вайяна давньої церковнослов'янської мови (див. "Україна", ч. 4, стор. 298-299) переклали в Москві російською мовою у видавництві "Іностранная литература" (стор. 446). Переклад з французької мови зробив В. Бородич, під редакцією і з передмовою В. Сидорова.

**POLSKA
PODRĘCZNA ENCYKLOPEDIA
POWSZECHNA**

Під редакцією д-ра Станіслава Яма почала в січні 1953 р. виходити в Парижі ("Księgarnia Polska" 123, Bd. St. Germain, Paris VIe) перша повнена польська енциклопедія. Гасла в ній подані за абеткою й вони є спреті на останніх наукових матеріялах. Зміни територіального, демографічного, політичного й культурного характеру, що сталися після другої світової війни, знайшли безстороннє висвітлення в цій новій енциклопедії.

Хоч це є в першу чергу, річ ясна, польська енциклопедія, але тому що і Україна в минулому, ну й поелекту в сучасному є зв'язана з долею Польщі, вона може стати в пригоді й кожному культурному українцеві.

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Відмітимо особисті спогади *M. Mykhina* про Ю. Липу ("Київ", 1953, I, стор. 41-47) та *O. Грищенка* про Союз Левицьку (теж там, стор. 47-50). ▲ Третій том "Oxford Slavonic Papers" приніс цікаву розвідку проф. *Simmons*а про слов'янські студії в Оксфорді, в якій англійський славіст оповідає, що 1844 р. до університетської влади надійшла брошура графа *Валеріяна Красинського* про утворення славістичної катедри в Оксфорді. Брошуря мала заголовок "Reflections on the importance of the Slavonic languages and Literature". Автор був претестант і — доламо — в своїй праці "Sketch of the Religious History of the Slavonic Nations being a second edition..." (Edinburgh, Johnstone, 1851, in 8°, стор. XXVI, 332) подав також відомості про релігійне життя на Україні. Брошуря В. Красинського мала, видно, не абиякій успіх, бо існують її два французькі переклади: 1853 р., Paris, Garnier frères і 1853 р. Paris, Chêrbuliez.

▲ Читамо в газеті "Сучасна Україна" (3. V. 1953) такі розсудливі рядки Г. Наконечної з приводу видання книжечки К. Автонович "Роля української лінгвістики в праці УВУ" (Вінниця, 1953), де зазначено, що "На бажання авторки, залишено деякі особливості її мови й правопису":

"Що це значить? На якій підставі? Заради чого мають плакатися всі ознаки і виробленості і нелітературності української мови у виданнях УВУ? Де таке водиться в світі, щоб редактор якогось академічного видання зважав на особисту мову автора? Якби в цій мові були якісь оригінальні ознаки якогось спеціального діяlectу, що варто було б його увіковічнити, але це скінняцько-західняцький гібрид празького походження цікавий хіба тільки тим, як нелбало говорять і пишуть нащі емігранти!.."

▲ В газеті "Беларусь" (Нью-Йорк, 7. II. і 21. II. 1953 р.) знаходимо цікаву статтю, що подає невідомі фактичні вечі А. Сако-Еіча про Петра Бузука, знаного українського мовознавця. Білорус з походження. Бузук, що варотувся 1891 р.. був спершу професор університету в Одесі, опіля в Мінську. Як український мовознавець, Бузук займався історичною грамати-

кою української мови, українською етимологією та діалектологією...

▲ З газети "Новий Світ" (січень, 1953) довідуємося, що за час від березня 1951 р. до березня 1952 р. Східно-європейський Фонд, що його заснувала фундація Форда в Нью-Йорку, видав 38.500 дол. українцям (УВАН у ЗДА дістала 23.500 дол.), 331.772 дол. — росіянам, білорусам — 3.000 дол....

▲ У грудні 1952 р. видавництво Лярус святкувало століття свого існування. Сто років тому колишній народній вчитель, син ковалі з малого містечка Туї, в департаменті Yonne, заснував скромну книгарню при вулиці Saint-André-des Arts, в латинському кварталі, що потім перевернулася в світовій славі видавництво. Останнє є відоме, головно, своїми енциклопедичними словниками, що в них Україна завжди знаходила своє місце, іноді вдатнє, іноді ні (див. "Україна" ч. 1, стор. 56). Україна в словниках Ляруса XIX-XX вв., є показник того, як ставилося французьке громадянство за тих часів до української справи.

▲ Саме недавно продали будинок, що знаходиться на правому березі Сени, коло церкви Saint-Germain-l'Auxerrois, колишньої парафії французьких кролів (№ 17, rue des Prêtres-St-Germain-l'Auxerrois). В цьому будинку від 1800 р. до 1940 р. містилася редакція славної газети "Journal des Débats", що зникла за часів останньої німецької окупації. Всі, що мають вілome ім'я у французькій культурі XIX в., вітвідували не раз цей будинок: Бенжамен Констан, Сільвестр де Сасі, Жіарден, Літре, Шатбріян...

За часів Наполеона ця газета називалася "Journal de l'Empire" і містила не раз, очевидччи інспіровані Чаполеоном, статті про Україну. В 1917-1919 рр. "Journal des Débats" друкував прихильні до української справи статті з-під пера померлого вже Оттоста Говена, колишнього дипломата, що зробився згодом одним з найкращих французьких знавців закордонних справ.

▲ У циклостилевому місячнику "Українське Громадське Слово" (Нью-Йорк, 15. III. 1953), що є органом громади ім. Михайла Шаповала, Н. Григор'їв вилукував свої "Спогади про Е. Винниченка", де знаходимо чимало

досі невідомого. Очевидчаки, що за це "невідоме" відповідає сам автор спогадів.

Число 6 цього журналу, з 15 червня 1953 р., у значній мірі присвячене Микиті Шаповалові, померлуому трибунові й пристрасному публіцистові, що міг і мав відвагу називати речі їх власними іменами, та його братові Миколі Шаповалові (пор. "Україна" ч. 1, стор. 45-50).

У цьому ж журналі (ч. 7), на стор. 141, читаемо, що 9-го липня 1709 р. "Українське військо під керуванням гетьмана Івана Мазепи під Полтавою було розбите Московським військом Петра I".

В дійсності, під Полтавою билися шведи, а українських козаків, здебільшого запорожців, було дуже мало, їх керував ними не Мазепа, що того дня волів не брати участі в братобізичій війні, бо в армії царя Петра було багато українців. Мазепа з'явився, по руку Карла XII, ѹ то з'явився дуже енергійний і рішучий, вже по Полтавській поразці.

▲ "Сучасна Україна" (28. VI. 1953) подає цікаву документальну замітку про відгук А. Барбюса на "Арсенал" О. Довженка, в журналі "Le Monde", 1929 р. Треба лише додати, що той "Le Monde" не мав нічого спільногого з теперішньою великою французькою газетою тієї самої назви. Був то тижневик (він вже давно не виходить), з виразним прорадянським нахилом.

▲ "Вістник" (Вінніпег, 1 червня 1953 р.), обговорюючи скасування панщини на Україні, твердить, що "нарід... мусів працювати на панів, — в Галичині на польських католицьких, а під Росією і на польських і на московських православних"... В цьому реєстрі бракує ще одного важливого чинника — "українських" панів, без різниці — католицької чи православної віри.

▲ В документальній праці Т. Б. Дубляга "Летний сад" (Москва-Ленінград, 1951, стор. 156) читаемо, що за часів Петра: "На одній з алей саду в двох півкруглих нішах стояли невеликі мармурові статуї: одна під називою "Левові шелепи дере", друга — "Змію рве". Перша, зображені Сансона, що роздирає пашу левову, символізувала перемогу над шведами під Полтавою, здобуту 27 червня 1709 року, в Самсонів день; друга була алегорією ганебної долі зрадника Мазепи, кого зображали вигляд змії" (стор. 80).

Цар Петро взагалі надавав великого значення тому, що Україна залишилася при Росії. Так, наприклад, у відо-

мії у XVIII в. книзі "Le cérémonial diplomatique des cours de l'Europe" (Amsterdam et La Haye, 1739 р., II, 860 стор.) на стор. 662, 663, 664 є "Опис тріумфального в'їзду Його царської величності Петра Олексійовича до міста Москви після здобуття під Полтавою цікнової перемоги над шведами в 1709 році". З цього довідуюмося, що на шляху урочистого походу, крім семи споруджених тріумфальних брам, було також поставлено чимало символічних статуй; з них дві були присвячені Україні. Одна статуя символізувала здобутий Батурин, і на ній був напис "Rebellium sedes Baturin stricto gladio expugnata", а друга, що являла собою Україну, мала напис "In priscas iterum respicit libera leges".

▲ Стаття Ю. Шереха "Хвильовий без політики" ("Нові Дні", Торонто, травень, 1953, стор. 2-6), як завжди дає багато до думання кожному, хто цікавиться духовим життям на Сході Європи.

▲ Статті Г. Наконечної "Українка в німецьких енциклопедіях" ("Сучасна Україна" 31. V. 1953) і "Національні енциклопедії" (Теж там. 14. VI. 1953); "Велика загальна енциклопедія Цедлера, 1732-1754" (Теж там. 28. VI. 1953, 26. VII. 1953), як і слід було чекати від такої дослідниці, є дуже вдокументовані й нарешті вичерпають питання про українку в німецьких енциклопедіях XVIII в..

▲ Паризька газета "Русские Новости" (12. VI. 1953) сповістила про смерть в Ніцці "російського маляра" С. Мака. Останній свого часу вважався за "українця" і навіть був 1919 р. аташе дипломатичної місії УНР в Римі.

▲ Що "Заповіт Петра Великого" є фальсифікат, про це ми вже писали докладно ("Україна", ч. 3, стор. 178-183), але ось дісталася до наших рук невелика книжка Бориса Муравйова: "Le Testament de Pierre le Grand. Légende et Réalité" (Заповіт Петра Великого, легенда й дійсність), що з'явилася 1949 р. в Невшатель, в Швейцарії. У цій книжці автор намагається довести справжню історичну пісенністю, що, мовляв, Катерина II й династія Гольштайн-Готторпи, яка запанувала 1762 р., зрадила думку царя Петра, бо, мовляв, ані події Польщі, ані війни проти турків не були ідеями першого російського імператора. В дійсності, як це доведено автентичними документами, було, якраз наявно: отже, маємо тут до діла лише з невіднатою російською спробою (автор є росіянин з роду) зняти з царя Петра тавро основника *нинішнього російського імперіалізму*.

▲ Варт відзначити статтю М. Борсевського "Українка в ботаніці" ("Наша Культура", Вінниця, 1952, № 175-176, стор. 15-23). Відсіявшись зазе з авторової багатослівності, україніст знайде в статті чимало цікавого.

▲ У газеті "Новий Світ" (Нью Йорк-Джерзі Сіті, травень, 1952) Гриць Мазнича слушно звертає увагу на те, що в українській пресі надуживають прикметника "відомий". Редакторів кожного українського часопису вірт запам'ятати цілком правильний з цього виновок: "... В пересічного читача зроджується моментально думка: якщо він (мистець, діяч і т. д.) справді відомий, то пошо це писати? Якщо ж невідомий, то пошо писати неправду?".

▲ Читасмо в "Українському Слові" з 10 травня 1953 р. статтю "Обсерватора" про "Народження англо-українського товариства". Не відчаяні в подробиці про сучасну добу, звертаємо увагу лише на стародавні часи, що мають заголовок "Шляхами традиції". Починається ця стаття багатомісною фразою, що "Взаємовідносини між українцями і британцями датуються від давна" тоді як в документальній статті І. Боршка "Давні зносини між Англією та Україною" (The Slavonic and East European Review, 1931, червень, стор. 138-160) читаємо, що ми не маємо матеріалів про англо-українські зносини до початку XVII в. (стор. 138).

Які є документи, що дозволяють "Обсерваторії" твердити, що англійські королеви Елізабет I та Ярослав Мудрий? Або такий глухий вираз, що, мовляв, "є відомості, що українські дружинники брали участь у змаганнях Едварда Споецника за англійський трон, як також брали участь у походах Вільгельма Завойовника"... Який це "Джемс Кейт" був кошовим на Січі? Або таке фантастичне твердження, що, мовляв, "чимало українців брали участь в британських «військах» Північної Америки... В першій експедиції Джана Сміта брав участь більше числа українських мореплавців"? Звідки знає "Обсерваторія", що "в одній із пізніших експедицій був лікар "lord Делавара Лоран Богун", називаний коротко Лаврин?", або про листування короля з Хмельницьким, що є чиста легенда, або про химерні "Запорізькі скарби" "зеленованих гетьманськими висланцями в скарбниці Альбіону"?

При цій нагоді, не можна тут не згадати про лист, що його вислав до І. Боршка 7. IX. 1925 р. М. Х., один з директорів тоді якогось банку в Ужго-

роді. Отже, цей добродій теж претендував на спадщину по "Запорізьких скарбах" "зеленованих гетьманськими висланцями в скарбниці Альбіону".

Зі згаданого листа виходило, що предок ужгородського директора звався Павло Григорович Пушкар і був "кошою". "Емігрував до Англії 1765 р., помер в Англії в Портсмуті 1797 р. Правданідіно не був одружений. Втік від переслідувань Катерини II..."

Бідолашний ужгородський директор банку теж став жертвою численних легенд про "Запорозькі скарби"...

▲ Треба відмінити задля української історіографії турецькі праці професора *Akdes Nîmet Kurat* про зв'язки Карла XII з Туреччиною (1938, 1943). Автор подав в своїх цінних працях матеріали з Пруської державної бібліотеки, Стамбульської університетської бібліотеки, Шведського державного архіву, архіву французького міністерства закордонних справ, Віденського військового архіву та архіву віленського міністерства закордонних справ...

▲ Н. Полонська-Василенко вмістила в білоруському журналі "Запісі" (Нью-Йорк, 1953, I. стор. 14-28) прецікаві сногали про померлого історика М. Довнара-Запольського (1867-1934), що його вона добре знала: у 1910-1914 рр. небіжчик редактував "Історик-культурний атлас" по руській історії" Н. Полонської-Василенко. Україністи з користю прочитали згадану статтю, бо М. Довнар-Запольський, білоруський патріот, довго професорував у Київському університеті й записав своє ім'я в історії української науки.

▲ Українська Вільна Академія Наук у ЗДА видала 1952 р. в Нью-Йорку "Шевченко. Річник 1".

Цікавість цього першого річника УВАН, присвяченого Шевченкові, полягає не в компілятивних статтях ("Шевченко сто років тому", "Петербурзька Академія мистецтв за часів студій Тараса Шевченка"), а якраз у хроніці, що приносить нове: про книгу, яка була в руках Шевченка та Куліша, а сьогодні зберігається в бібліотеці Гарвардського університету, тобто про збірник М. Максимовича (1827), що має рукописну нотатку П. Куліша, їх що в ній є чимало пілкесленів Шевченком місль: про згадку про агента Т. Шевченка 1859 року в пропагандному фейланському листі 18-річної А. Ніколаєвої до Куліша, про портрет Шевченка з альбому Лазацьєвських... Залля пухнових згадок про Шевченка, всі Шевченкоєві зберігатимуть перший річник УВАН.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Л. П. Якубінський. Істория древнерусского языка. С предисловием и под редакцией акад. В. В. Виноградова. Примечания проф. П. С. Кузнецова. Гос. учебно-педагогическое издательство. Москва 1953, стор. 368.

Книжка Якубінського була написана 1941 р., але не допущена до друку мовознавчим провідом, що тоді був у руках марристів. Рукопис чекав 12 років на опублікування, але, мабуть, і тепер не був би видруканий, якби, на щастя, для книги, її автор не помер в міжчас — 1945 р. Це дало змогу публікаторам зняти з себе відповідальність, видаючи книгу в (неіснуючій поза тим) серії “З лінгвістичної спадщини”.

Побоювання видавців і затрим у публікації книжки пояснюються одночасно з тим, що книжка опозиційна супротиво офіційної радянської науки. Щого нема і сліду. Причина радше в тому, що автор надто спортуністичний. Тому при частих змінах радянського офіційного курсу твердження автора раз-у-раз показуються невідповідними до “генеральної лінії”. З цього погляду навчальна наукова біографія Якубінського. Він вийшов з доброї школи Шахматова, а потім брав участь у працях живого й творчого формалістичного гуртка в Петрограді. Однакож, коли почалася пагінка на формалізм, автор не виявив твердого хребта і пішов лінією пристосування. Йому, разом з Іваношим, належить книга “Очерки по языку”, видана 1932 р., де абсурдна теза про те, що нема національних мов, а є тільки класові, була доведена до крайньої межі. Потім автор ходив коло марристів, але коли почався курс на неприхованій російській націоналізм, він відчув, що марризм не зовсім відповідає цьому курсові. Його книжка і є зняв намагання знайти компроміс між марризмом і тим, що пізніше асоціювалося з ім'ям Яданова. Але, як компроміс, книга, природно, не могла задоволити в свій час марристів, а тепер не може задоволити новий провід радянського мовознавства.

Через таку настанову і в з'язку з науковою біографією автора книга його має вкрай еклектичний характер, і дуже часто — вульгаризаторський. У книзі механічно перегінані елементи перівняльної лінгвістики в сти-

лі Мейе, формалістичної стилістичної аналізи, марризму — при найбільшій дозі офіційного “всеросійського” патріотизму. Однаке 1941 р. автор ще не міг передбачити, як далеко зайде патріотично-націоналістичний курс у перекрученні історичної правди, і тому в нього ще винахід слов'янського (глаг.літичного) письма приписується Кирилові, а як найстаріша літературна мова східних слов'ян фігурує церковнослов'янська мова. Ніжніші вульгаризатори, як відомо, “з'ясували”, що слов'янське письмо існувало ще перед Кирилом у “руських” і що в них була створена власна літературна мова, зовсім незалежна від церковнослов'янської. З цього погляду книжка Якубінського в усякому випадку має більшу наукову вартість, ніж видана 1946 р. на ту ж тему книжка С. Обнорського. Але це є заслуга не стільки автора, скільки часу, коли він писав книгу.

Противною тезою автора є твердження про єдність літературної мови Київської Русі, хоч у межах цієї єдності досліджається певні незначні місцеві варіанти. Теза ця є слухна, коли говориться про літературну мову, але автор раз-у-раз переносить її авторитетно на розмовну мову. Тоді ця теза стає фальшиванням фактів, хоч знову таки це фальшивання не доведене так далеко, як в Обнорського. Щодо самого характеру літературної мови Київської Русі, то автор уважає, що спершу це була церковнослов'янська мова, але виродився XI ст. в ділових стилях виробляється своєрідна літературна мова на східнослов'янській основі, що від другої половини XI ст., а особливо з XII ст., в зв'язку з розвитком віч і міської демократії (марксизм!), заступає колишню церковнослов'янську мову — не шляхом поступового прогрінання місцевих елементів, як твердив Шахматов, а шляхем різкої мовної революції (марризм!). Якубінський однаке є змінений визнати, що церковнослов'янські елементи й далі живалися як стилістичний засіб, а не говорити радше на користь тези Шахматова. При цьому автор пояснює непогану стилістичну аналізу мову Володимира Мономаха (рештки формалізму!).

У свою чергу намаганні бути політично актуальним, автор уважає за обов'яз-

зок громити між іншими українських "націоналістів". Замість посутньої критики Якубінський однаке вдається до брудних і безпідставних очорювань. Так книга С. Смаль-Стоцького і Гартнера проголошена знаряддям "австро-угорських імперіалістів", а на доказ наводиться, що вона вийшла з субсидією міністерства освіти Австро-Угорщини. Що ж тоді сказати про книжку самого Якубінського, що вийшла безпосередньо в видавництві міністерства освіти РСФСР? При цій нагоді українських "націоналістів" охріщено білоруським терміном "нацдеми". Все це разом показує, як слабо автор орієнтується в цій проблематиці.

З чисто фактичного погляду книга Якубінського рясніє помилками і вимагає великої обережності при читанні. Хоч вона при виданні мала двох спікунів — одного академіка і одного професора. — ці помилки лишилися незauważеними й невиправленими. Це характеризує загальний занепад філологічної культури в сучасному СРСР.

Не говоритиму про фантастичні українські приклади і їх правопис — це річ загально прийнята в сучасних російських виданнях. Але кілька прикладів фактичних помилок — з величезного числа їх. Давальний відмінок від земля в сербській мові *zemlja*, а не *zemlje* (50). У польській мові нема слова *rod*, а є *ród*, і воно не значить "прізвище" (53). Використання етимології слова *князь* для того, щоб довести, що держава у слов'ян не постала в зв'язку з германцями (56), — в країному випадку наївне. Солунь ніколи не був на березі Адріатичного моря, а тільки Егейського (82). Теорії впливу наголосу на рефлексацію слабих глухих голосних (140), а надто занепаду кінцевого ненаголосленого — і після приголосних (144) аж ніяк не відповідають фактам. Зокрема, якби останнє було правильне, то тепер в українській мові друга особа однини лісслів кінчалася б на — *iu*, а не — *eš* (*beresh*). Т. зв. нове *n* не було рисою давньоруської літературної мови, а тільки рисою живих українських гіврок (146). Не можна твердити про протиставлення чоловічого й жіночого роду в германських мовах, бо англійська мова не має родів зовсім, а скандінавські мови саме змішали ці два роди (168). Дико чути, ніби клична форма зникла в усіх слов'янських мовах (185). Теорія про те, що імена Нечинир і Чурило були позиченні з грецької мови до першої палятазізації задньо-піднебінних (332), не має ні лінгвістичних, ні історико-культурних підстав. Слово *olmar* — германізм, і

не могло бути позичене з грецької мови, бо грецька мова фактично не знала цього слова (337).

Хибна в своїй основі, безкритична в деталях, книга Якубінського має однаке кілька окремих розділів, що дають новий матеріал, узятий головне з текстів, і можуть бути корисні. Із розділу про стиль Володимира (Мономаха, що про нього я вже згадував, цінний розділ про розвиток прийменникових конструкцій (173-182), про церковнослов'янські елементи в діалектах (112-118). Цінні епізодичні заваги про особливості мови Новгороду і її зв'язок з пізнішою російською літературною мовою (178, 283), на жаль, не зібрані й не систематизовані.

В поясненні розвитку мови цінне в автора намагання не просто констатувати зміни, а знайти загальний принцип їх. У граматіці це виявляється в аналізі розвитку категорій, у фонетиці — в простеженні переходу від складу як одиниці звукового розвитку до поодинокої фонеми. Перший принцип, через Вінogradova й формалістів, веде до ессесоріанства. Другий — безпосередньо взято в Мейе. Але першому находит незнання нової літератури, виданої на Заході, брак методологічної послідовності, еклектизм, через що пояснення автора раз-у-раз повисочують у повітрі і він змушеній вдаватися до найвного "закону" безперервного прогресу-поділшення в мові. Другий узято від Мейе в вульгаризованій спрощений формі. У той час, як на Заході ці засади розвиваються творчо (передусім, Вайян, Мартін), — див. статтю останнього *Langues à syllabes ouvertes: le cas du slave commun* у *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 1952, 3(4). Якубінський просто звульгаризував їх у протиставлення "складового" принципу будови мови — "фонемному".

Не було б великою втратою, коли б рукопис Якубінського й далі лишився неопублікованим. Але з 368 сторінок книжки яких 30-40 становлять інтерес і показують, що Якубінський міг би бути цікавим лінгвістом.

Юр. Шер.

The annales of the ukrainian Academy of arts and sciences in the U. S. 1951. 1-2, 8°, стор. 190.

Маємо тут гарно видані "Аннали" англійською мовою "Української Вільної Академії в ЗДА". (Чому слово "Вільної" зникло в заголовку? Адже воно якраво підкреслює еміграційний характер української Наукової установи, бо є в Києві Академія, невільна, але все ж "Академія"). Шодо змісту "анналів",

він є дуже нерівний. Побіч наукових матеріалів є суттєві публістичні.

Починаються ці матеріали з огляду праць з історії української літератури, огляду значно перестарілого, бо його витягнуто з не менш перестарілої праці статті С. Єфремова, видрукованої 1923 р. Такий огляд можна бути не давати, бо додаток до нього з-під пера Ю. Луцького за роки 1923-1949 є зачадто неповний й не може задовільняти знавця, а це ж для останнього друкуються "Аннали", а не для широкої публіки.

Далі знаходимо статтю В. Порського: цікаві небайдані уривки з польського (?) щоденника Пелагії Росчішевської, приятельки відомого графа Густава Олізара, про декабристів на Україні, властиво про повстання Чернігівського полку й про відтомін на Україні повстання 14 грудня 1825 р. в Петербурзі. Погляди п. Росчішевської є погляди російської монархістки та великої землевласниці, але її ім'я варто зберегти для історії, бо її чоловік був за фундатора відомої Київської масонської ложі з'єднаних слов'ян. Примітки Порського назагал є стислі й речеві, тільки чому, коли він описує рукопис оригіналу, що зберігався в Музей Української Академії Наук у Києві, Порський нічого не говорить про мову щоденника п. Росчішевської? Правда, на стор. 21 він твердить, що її щоденник "займає одиноче місце в скупих польських (підкреслення наше) мемуарах..." На підставі цього ми вважаємо, що мова оригіналу була польська, хоч ми не є певні, чи ця мова не була французька...

Другий зошит "Анналів" починається англійським перекладом уривку про українські літописи XVII і XVIII вв. з праці Д. Дорошенка "Огляд української історіографії" (Прага, 1923) з цінними нотатками О. Оглоблини, хоч варто було б ясніше зазначити, які саме примітки належать Дорошенкові й які — Оглоблині? Також варто було б в англійському перекладі виправити вираз Д. Дорошенка, що збірник "Літописи Волини и Оукраїни" містить *український* (підкреслення наше) переклад днівника Опалінського... Бо, очевидччи, не можна тогочасну "руську мову" називати "українською". Ця увага стосується також до козацьких літописів узагалі, що за Дорошенком писані "українською" мовою... Чому англійський переклад скорочує повний заголовок у Дорошенка "Синопсису"? В англійській версії знаходимо, за Дорошенком "твори Гібнера". В дійності, мова мовиться про Гюбнера,

ректора "Johanneum'u" в Гамбурзі (+ 1731).

Особливої уваги заслуговує вдумлива стаття Д. Чижевського про Івана Вишеньского, що в ній автор знайомить англо-саксонську публіку з небуденою особою пристрасного українського полеміста, хоч автор, перебільшує, коли твердить, що Вишеньский є... "певно один з найважливіших українських прозаїків усіх часів" (стор. 114). Нам здається, що Вишеньский був головно поет, що зрештою трохи далі (стор. 115) сам Д. Чижевський стверджує, коли пише, що "він був поет з Божої ласки". Недаремно особа Вишеньского захопила іншого поета вже за наших часів: Івана Франка, що 1901 р. присвятив йому свою відому поему. Треба було б більше зупинитися на факті, що Вишеньский хотів зробити з церковнослов'янської мови — живу мову. Чи дійсно занепад православної Церкви в Україні XVI в. "був переіншений в полемічній літературі"? (стор. 121). Адже ж ми маємо про цей самий занепад безперечні документи зовсім не літературного характеру. Автор між іншим заповідає перевидання творів І. Вишеньского з "емендациями" в тексті (стор. 114).

В добре удокументованій статті О. Оглоблини розглядає західні культурні впливи в Україні за часів Мазепи, зокрема в архітектурі, користуючися, головно, працями В. Залозецького.

Рецензії в "Анналах" є назагал відатні. Поміж ними треба відмінити рецензію Д. Чижевського на Київську "Хрестоматію давньої української літератури"; Ю. Шереха на "Grammaire comparée des langues slaves" А. Вайяна; П. Одарченка на російське трьохтомове видання творів Лесі Українки; Р. Смаль-Стоцького на Україніку в Білтійській Енциклопедії 1950 р.; Я. Рудницького на працю W. K. Matthews'a "Languages of the USSR"; ...Некрологія не завжди зберігає науковий характер і іноді перевертється в гагіографію.

Володимир Янів. Поезія у в'язниці. Мічлен, 1952, стор. 17.

"Ліга українських політичних в'язнів" видала вдумливу статтю В. Янова, що, можна сказати, спеціалізувався на темі в'язничної поезії. Ця праця, оздоблена блучними цитатами з Шевченка, Ореста, Кравцева, Франка, Клема, Драй-Хмарі, що зазнали різних в'язниць під різними режимами, — безперечно заслуговує на увагу всіх "чесних людей", щоби вжити французького виразу.

Наше листування

НЕЙМОВІРНИЙ ЗАКЛІД

«Audaciter calumniare semper
aliquid hacret»
(Франціс Бекон)

У ч. 6 "України" (стор. 454-460) з'явилася стаття І. Борицька під вице-поданим заголовком, що викликала досить численні листи до редакції. У тих листах усі кореспонденти погоджувалися з автором щодо його сумнівів у тому, чи О. Севрюк був "подвійний агент", як це тверджив Гюнтер Раймарт в американському журналі «Plain Talk».

Але досі ми не бачили в українській пресі жодного відгуку на статтю з "України", так іби ця тема є "табу" (яке може бути "табу", коли один з чільних представників новітнього українства обвинувачується в "подвійній зраді"?). Тому подаємо нижче, за згодою М. Чеботарєва, уривки з його листа з 26 червня 1952 р., що переконливо свідчать про смерть, а не розстріл О. Севрюка. Додамо лише, що М. Чеботарєв знову О. Севрюка ще з 1917 р., але близьче пізнав його 1932 р., а потім приятелював з ним аж до дня його смерті.

"...Дійсно, О. Севрюк приїздив до Варшави, фактично він приїздив до мене, зоставлювався у мене й без мене нікуди сам не ходив... Надзвичайно кінспіративно ми займалися на широку ногу гандлем і заробляли великі гроши і тому жили добре..."

Час гандель вимагав бувати в Парижі, куди й ізив О. С. По повороті до Берліну з Парижу, негайно телефонічно повідомляв мене про успішність трансакції, ї ми умовлялися, коли він приїде до мене. Кожного разу я його зустрічав на двірці в Варшаві. Завжди він виїздив пізньим вечором поспішним потягом з Берліну і рано на другий день був вже в Варшаві. Часом залишалося у нього дуже мало часу, і він не міг поспішіти до потягу на двірці "Зоо", тоді їхав він автом на двірці "Шлезвіг", де потяги довго затримуються і поспішівши все ж на потяг...

Вечором 26-го грудня 1941 року О. С. повідомив мене, що він буде в Варшаві 27-го грудня, як завжди поспішлив потягом. Вечором перед потягом знову зателефонував він до мене і повідомив, що він зараз спішить автом до стації "Шлезвіг" і коли, поспішівши

ще зателефонує з тої стації до мене, чи поспішів до потягу. І дійсно, через певний час я знову з ним говорив уже зі стації "Шлезвіг", що він купив білет ще вдень в Берліні і тепер без перешкод іде до мене.

Рано 27-го грудня, як завжди я пішов на двірець. Надійшов час приходу потягу, а його нема. Прочекавши

Олександр Севрюк на одній з останніх світлин

більше ніж треба і звідочекавшись потягу, я пішов до дирекції довідатися, що сталося. Дирекція пічого толком не могла сказати, бо й сама пічого певніго не знала. Повернувшись до хати, я зараз же протелефонував до фактичної дружини О. С. і попросив зараз же поїхати до дирекції залізниці в Берліні довідатися, що сталося, що поспішного потягу нема і відточі пічого толком не знає в Варшаві. Умовилися, що вона зараз же поїде до дирекції, а я чекатиму в хаті її телефона. Прочекав я до вечора, години до 18-ої, і тільки тепер дістаю телефон з Берліну. У телефона сестра дружини О. С. Вона оповідає мені наступне: дружина в дирекції довідалася, що стала залізнична катастрофа — паротяг, поштовий вагон, спальний і частина "мікса" не тільки розбились при зударі з хвостом товарового потягу, а й згоріли, бо в хвості були цистерни з бензином.

Через бюро продажу білетів було усталено, що О. С. виїхав тим поєднанням в такий-то калоті і за такому-то ліжку. Це все так виплинуло на дружину, що вона захворіла, і тому її сестра говорила зі мною за телефону. Потім дирекція представила автомобілі родинам загиблих, щоби поїхати на місце катастрофи. Дружина теж іздила, але трайдано було щось знайти. Місце катастрофи, недалеко Франкфурту на Шрі було оточене поліцією військовою і нікого до середини не впускали з сторонніх людей. Цим потягом багато поверталося на місце праці з Берліну з високих військових і цивільних німців, і тому було припущення, що катастрофа організували поляки, яких було багато в тому районі на праці, і тим пояснювалося тоді таке строгое розслідування причин катастрофи. Німецькою владою було запропоновано родичам загиблих похорони всіх в одній братській могилі. Родичі погодилися, і тому була зроблена велика могила... По похороні довший час Гештапо провадило слідство і було установлено доказово, що О. С. загинув в цій катастрофі. Тепер такі бзудри оповідають, що його німцями — Гештапо розстріляно, а тоді треба було фактичній ложині його довести, що О. С. в тій катастрофі загинув. Треба було вказувати зубного лікаря-німця, що робив йому штучні зуби, які якимсь чудом збереглися, і той лікар тоді дівдав Гештапові, що зуби ці він робив для О. С.

...Таким чином, я говорив телефонічно з О. С. перед його виїздом з його хати, 26-го грудня 1941 р., потім — з двірця "Шлезвіг", за декілька хвилин до входу потягу...

Категорично тверджу, що ані до Праги, ані до Будапешту, чи Бухаресту О. С. не їздив...

Не був О. С. знайомим ані з Канарісом, ані з Кайтелем, Гімлером, Ріббентропом, ані Розенбергом... Тримав постійний контакт з Рорбахом Смітом і другими симпатиками української справи...

З разом з О. С. на тему нацистської Німеччини, взагалі про нацизм, О. С. був завжди проти нього.

Жолних німецьких урядових повідомлень про те, що О. С. був убитий в зализничній катастрофі, не було.

Таке написав у своєму листі М. Чеботарів, що також не вірить в те, що небіжчик Севрюк був радянський агент. Свідчення М. Чеботарєва, як бачить читач, є дуже цікаве, але ми повторюватимемо, доки спрощу смрті О. Севрюка не буде науково розсліджене: "ми

кличемо якусь українську наукову установу, — НТШ дуже надавалося б тут, — створити комісію з наукових-істориків, а ті вже науково розглянули б питання, що його поставив Гюнтер Райнгаудт у своїй сенсаційній статті"...

Ілько Борщак

ЧИ РОСІЙСЬКИЙ ТИМЧАСОВИЙ УРЯД БУВ РОЗПОЧАВ СУДОВЕ СЛІДСТВО ПРОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ?

Історія кожної країни має чимало легенд. Мабіх і українська історія, до того ж вельми багато. Це пояснюються, в певній мірі, історичною долею українського народу. Одне з завдань "України" є якраз науково досліджувати ті легенди, щоби показати своїм читачам, що є *Dichtung i що Wahrheit* в тому чи іншому факті.

Легенди рясніють не лише з часів давньої давнини України, є їх чимало й у недавньому минулому. Однією з таких легенд, на нашу думку, є твердження, що Російський Тимчасовий Уряд 1917 р., напередодні свого впадку, розпочав, або мав розпочати, судове слідство проти Центральної Ради. Це твердження, що його, здається, перший пустив у світ В. Винниченко в своєму талановитому памфліті "Відродження нації" II, 58-59), не раз повторювала укранинська преса, а саме недавно П. Феденко в своїй англійській брошуру «Ukraine» (Augsburg, 1951, стор. 15) та John S. Reshetar у своїй праці «The Ukrainian Revolution» 1917-1920 (Princeton, 1952, стор. 80) також написали про це.

Свого часу 1919 р., згаслий М. Грушевський казав нам, що він нічого не знає про такий факт. Небіжчик В. Винниченко на поставленій йому листовий запит всів зовсім нічого не відповісти.

Бажаючи вияснити цю справу, редакція "України" звернулася до Олександра Керенського як останнього голови Російського Тимчасового Уряду.

Нижче ми подаємо, в українському перекладі, відповідь, що її О. Керенський надіслав з ЗДА.

Редакція

Про такий акт Тимчасового Уряду мені зовсім НІЧОГО не відомо: та й бути його не могло. Не могло бути, по-перше, че після Судових Статутів право розпочицяти — при наявності до того законних пістас — судове слідство належало виключно судово-слідчій владі, що діяла за Тимчасового Уряду незалежно. А, подруге,

через те, що судово-слідча влада розпочинала згідно з законом судове слідство або проти окремих осіб, або проти "товариств", але НІКОДИ проти тих чи інших громадських чи політичних організацій в їх ЦІЛОМУ. Так, після липневого більшовицького повстання судове слідство було розпочате не проти цілого Ц. К. партії більшовиків, а лише проти організаторів і безпосередніх учасників повстання й осіб, що мали зв'язки з німецьким урядом...

10-го вересня 1952 р.

О. Керенський

Таким чином, О. Керенський, компетентна цілком особа в цьому питанні, заперечує факт, що російський Тимчасовий Уряд Розпочав судове слідство проти Центральної Ради. Хоч ми теж вважаємо, що цей "факт" є легенда, але охоче видрукуємо протилежне твердження, якщо воно спирається на відповідні джерела. Історія від цього лише виграс.

Редакція

ЮВІЛЕЙ А. І. ЯКОВЛЕВА

З приводу статті про ювілей А. І. Яковлєва ("Україна", ч. 8, стор. 689-690) — ювілят — а юму, як кажуть, і книги в руки — уточнює деякі дані з його життя:

"Вступив я до Дорпатського університету, як звичайний слухач, витримавши додатковий вступний іспит, за приписами Міністерства Освіти для семінаристів, що скінчили семінарію з дипломом 1 ст. В Дорпатському університеті дістав абсолютне свідоцтво про скінчення науки й одержав від проф. Дьяконова пропозицію залишитися при університеті для підготовки до професури при катедрі "історії руського права". Через родинні обставини я одмовився від пропозиції; жив тоді в Києві і не було рації знову іхати до Дорпату. Тому державний іспит тримав у Києві... В УВУ в Празі займав катедри цивільного права й процесу. Вперше був ректором 1930/31 академічного року, вдруге 1944/45 р. Двічі був проректором".

ХТО Ж БУВ ПЕРШИЙ ЗАПРОТОРЕНЕЦЬ У СИБІРУ?

Вному листі проф. А. Яковлів зауважує, що "не Студенський і не А. Войнаровський (1725) були першими "запроторенцями" ("Україна" ч. 8, стор. 608), а гетьман Д. Многогрішний з братом Василем — з родинами. Ніжинський полковник М. Гвинтовська з 2-ма синами були заслані на Сибір

р. 1672. Потім гетьман I. Самойлович з сином Яковом р. 1687 (мої "Українсько-московські договори". В-ва 1934).

А. Яковлів

ПІЛІП ОГІЙ І КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Що торкається діяріюша Орлика за 1823-1824 р., то я в 1939 р. пістав від аноніма з Польщі врятовану частину, вже друковану, діяріюша Орлика, що її як другий том видавав Український Науковий Інститут у Варшаві. Про це я говорю в моїй статті про "Орлика і Католицьку Церкву". Але врятована і надіслана частина другого тому не охоплювала цілій рік 1824, і тому там листа краківського єпископа до Орлика не було...

Б. Крупницький

ЯН НЕРУДА ТА МАРКО ВОВЧОК

Марія Шерер, авторка праці про "Українські Думи", знавець чеської поезії взагалі, а творів Яна Неруди зокрема, пише до Редакції "України":

"Я прочитала в документальній стулі Ілька Борщака "Марко Вовчок та й зв'язки в Парижі" ("Україна", ч. 1, стор. 10), що Марко Вовчок зустрічалася в Парижі також з Яном Нерудою (1834-1891), творцем чеської модерної поезії, що говорить про українську письменницю в своїх "Паризьких образках". Скільки я знаю, точний текст Ява Неруди про Марка Вовчка ніколи не подавався в українській літературі. Отже, нехай дозволено буде вірні читачи журналу "Україна" зачитувати ці рядки Неруди.

Неруда перебував у Парижі п'ять тижнів, травень - червень 1863 року (див. нашу статтю «Quelques sources des «Tableaux Parisiens» de Neruda» в «Revue des Etudes Slaves», 1936, стор. 236-242, звідки він надсилив свої листи до працької газети «Hlas». Ці листи з'явилася в єнізі в 1864 році (Pražské obrázky. Feuilletony. Praha. Vilímek, стор. 108):

"Паризькі образки" мають розділ "Слов'яни в Парижі", де читаємо: "Я познайомився тут також з чудовою Марковичковою, малоруською Богданою Немцовою, *), що її гарні оповідання, під псевдонімом Марка Вовчка, і чеській публіці є відомі".

Марія Шерер

*) Боженова Немцова (1820-1862), славна чеська письменниця, що в своїх творах змальовувала переважно сільське народне життя.

Україніка

● У журналі "Zeitschrift für slavische Philologie", том 21, ч. 1, стор. 216-221, що виходить під редакцією проф. М. Фасмера, вміщено рецензію Ю. Шереха на книгу Я. Рудницького "Die Lemberger Ukrainsche Stadtmundart", Берлін 1943.

● *Irenikon* (журнал, що виходить у Бельгії (*Chevetogne*) і вивчає питання Східної Церкви), містить (т. XXIV, 1951 р., стор. 275-276) рецензії на праці Л. Окінішевича, Є. Пеленського, А. Яковлєва, що з'явилися у виданні НТШ.

● "Slavonic and East European Review" (червень 1951) подає з-під пера проф. В. К. Метьюза (див. "Україна", ч. 4, стор. 296-297), переклад вірша Ю. Федъкоовича, "Дезертир" (стор. 361) і рецензію о. Лева Жільє (*Gilles*) на працю М. Соловія "De Reformatione Liturgica Heraclii Lisowskyj".

● І. Борщак подав статтю "Le III-me Reich et l'Ukraine" 1939-1945 ("Bulletin de l'Association d'Etudes et d'Informations Politiques Internationales"; 1-15 Juillet 1951, fol. стор. 8). В тому ж органі від 16/31. XII. 1951 р. знаходимо неспісану статтю під заголовком "В Харківських в'язницях за часів Єжовщини", присвячену романові I. Багряного "Сад Гетсиманський". Цей бюллетень не продается, його розповсюджують лише між членами Асоціації, що міститься: 354, rue Saint Honore. "Le Flambeau" (Брюссель, 1953, ч. 3, стор. 291-295) містить статтю І. Борщака "М. Драгоманов, прихильник і пророк свободи народів".

● У паризькому видавництві Gallimard з'явився французький переклад, переклад не зовсім вдатний, а часом і невірний (*député* — заступник — перекладено, як "депутат", *want* — потреба — володіння, наслідний, принц Італії — перекладено як "крон-принц"...), англійських споминів згаслого державного секретаря ЗДА Едв. Стеттіньюса про Конференцію в Ялті (Edw. Stettinius. Yalta. Roosevelt et les Russes. 1951, 8°, стор. 343). В цій документальній праці українець зверне увагу на сторінки, присвячені Західній Україні та питанню про вступ УРСР до Організації Об'єднаних Націй (стор. 93, 168, 169, 177, 178, 192, 193, 211...).

● В органі Слов'янського Інституту в Празі "Slavia" (1950, ч. 3.-4, стор. 556) знаходимо рецензію на "укра-

їнські Думи" Марії Шерер ("Україна", ч. 2, стор. 107-110). Автор рецензії зазначає, що "своїм науковим діяльністю ця праця буде корисна для славістів".

● Ю. Шерех друкує в "The Annals of the Ukrainian Academy in the U.S.", (vol. I, № 2, стор. 157-163) докладну рецензію на французьку працю знаного паризького славіста проф. Андре Вайяна "Порівняльна граматика слов'янських мов" (1950 р.). Відмітивши огрихи французького славіста в описі української фонетики, висловивши свою власну думку про різні граматики слов'янських мов, про відношення живих слов'янських мов до церковнослов'янської, про походження української мови, що різняться від тверджень А. Вайяна, — Ю. Шерех "гратулує автора, що вмістив у своїй граматиці багато українського матеріалу". Українські недоречності в граматиці Вайяна треба, за думкою українського філолога, покласти на карб українських наукових інституцій, що досі не видали наукової української граматики на одній з світових мов. А щодо граматики А. Вайяна, автор вважає, що вона, зібравши багато матеріалу, містить нові й часто густо близкучі теорії і взагалі "є свіжа й оригінальна. Це, без сумніву, найцінніша праця, що з'явилася в цій ділянці за останніх років"...

НАДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ

Pontificia Universitas Urbaniana De Prop. Fide. Sac. Ioannes Choma, Pont. Coll. Ucraini S. Iosaphat Alumnus. Maximilianus Rylo, Episcopus Chelmensis et Peremyshliensis. 1759-1793; Roma, 1953. Analectorum OSBM, 4°, стор. 47.

Василь Чапленко. Півтора людського. Помість. Нью-Йорк, 1952, 8°, стор. 163.

Д-р Лев Ребет. Формування української нації. Мюнхен, 1951, 12°, стор. 57. (В-во "Сучасна Україна").

Леонід Полтава. У вишневій країні. Новелі. Мюнхен, 1952, 16°, стор. 40 (Мала Літературна Бібліотека "Сучасної України").

Волинь у боротьбі за волю України, частина I, книжка ч. 1, Вінницег, 1952, 8°, стор. 55.

Dr. Dmytro Buchynskyj. La Biblia de Ostroh de 1581 ("Revista Oriente", Madrid, Ano III, numero 2, стор. 99-109).

Ціна — 275 frs.